

Andando por Bergantiños

**Parroquias de Corme Aldea,
Corme Porto e Cospindo**

8

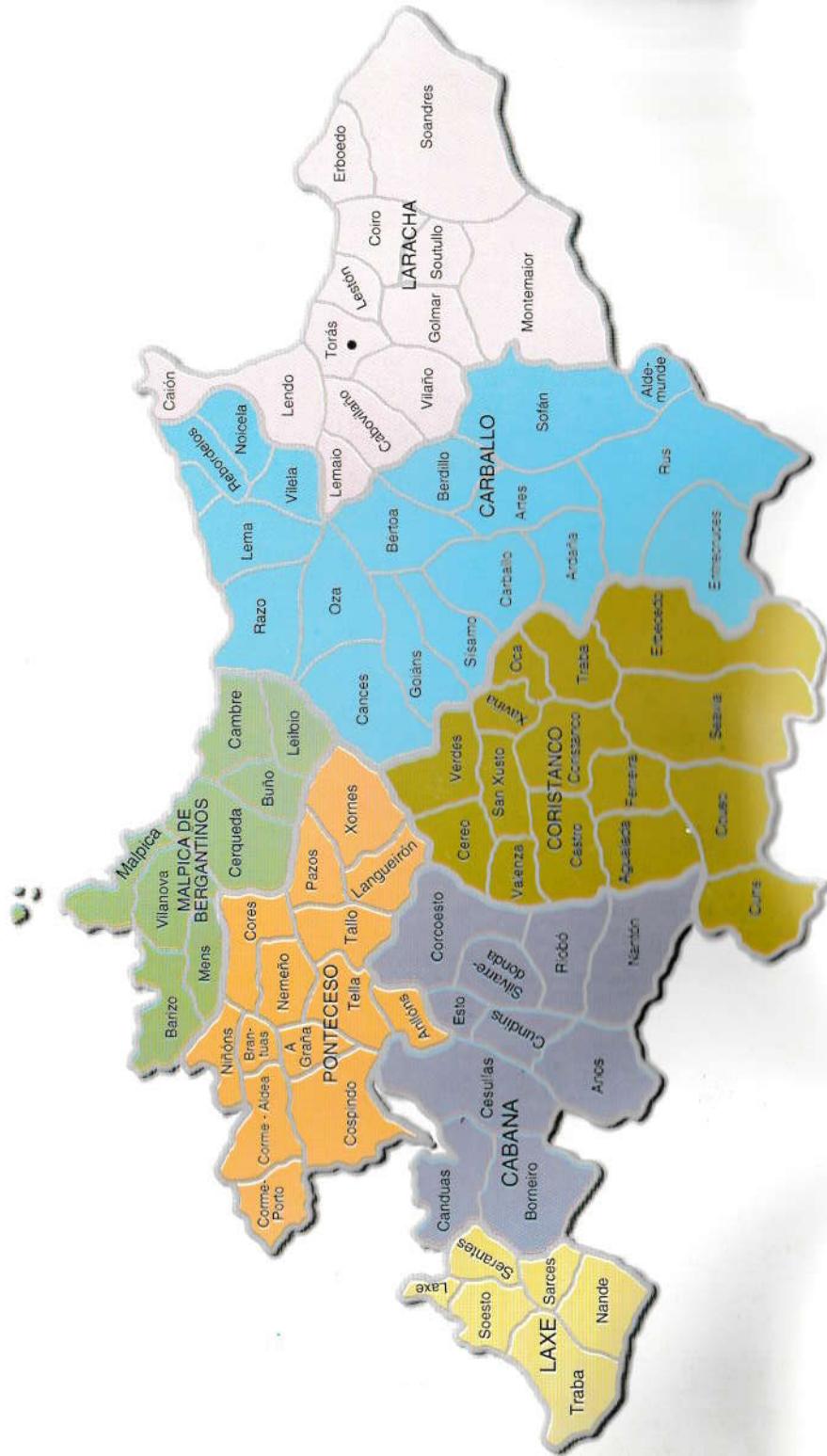

• Ponteceso •

Xerardo Blanco Torrado
Evaristo Domínguez Rial
Xan X. Fernández Carrera
Antón García Losada
Luís A. Giadás Álvarez
José Luís Rabuñal Patiño

Andando por Bergantiños

AS PARROQUIAS DE CORME ALDEA, CORME PORTO E COSPINDO

AUTORES:

Xerardo Blanco Torrado
Evaristo Domínguez Rial
Xan X. Fernández Carrera
Antón García Losada
Luís A. Giadás Álvarez
José Luís Rabuñal Patiño

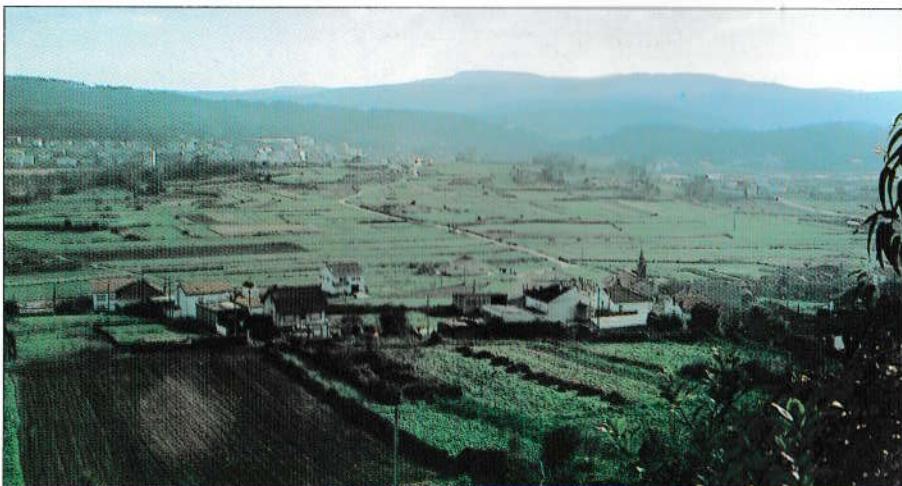
MARCO XEOGRÁFICO

SITUACIÓN

As parroquias de Cospindo, Corme Aldea e Corme Porto sitúanse no oeste da comarca de Bergantiños, ocupando, xunto con Niñóns, a fronte litoral do concello de Ponteceso, cunha extensión de, aproximadamente, seis quilómetros de oeste a leste, entre a Punta do Roncudo e o Monte do Faro e outros tantos de norte a sur, entre Punta Percebellosa e Monte Branco. A superficie conxunta das tres parroquias é de 28,2 Km² (Cospindo 13,38 Km², Corme Aldea 8,89 Km² e Corme Porto 5,93 Km²), o que representa algo menos da terceira parte da superficie total do concello de Ponteceso. As súas coordenadas xeográficas sitúanse entre os 43° 13' 40" - 43° 17' 40" de latitude e os 8° 53' 50"- 8° 59' 20" de lonxitude.

No lugar de Ponteceso, na parroquia de Cospindo, ubícase o consistorio do termo de Ponteceso, áinda que a actual capital municipal se formara pola unión deste lugar co lugar da Trabe, da veciña parroquia de Tella, facendo o río Pelamio de límite entre as dúas.

A vía de comunicación máis importante da zona é a estrada que une Buño con Ponteceso (11 Km.), desde esta localidade accédese doadamente ao igrexario de Cospindo, no lugar do Couto (1 Km.), a Corme Aldea (7 Km.) e a Corme Porto (9 Km.).

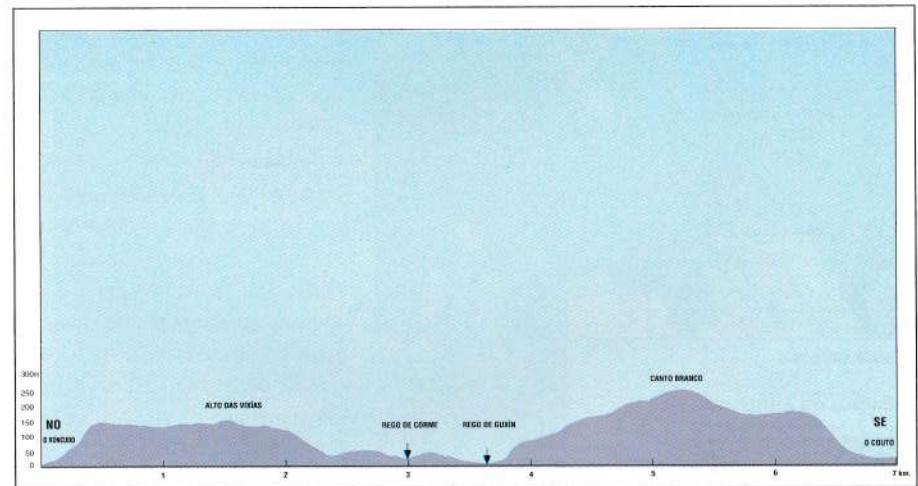

Panorámica da parroquia de Cospindo.

RELEVO

O espacio xeográfico de Cospindo, Corme Aldea e Corme Porto está constituído, na súa maior parte, por un promontorio granítico emprazado ao oeste da depresión que, con dirección NE-SO, enlaza as terras de Malpica e Ponteceso, ao norte do esteiro do río Anllóns e da Ría de Corme e Laxe. Cuarteador por un entrampado de fallas, foi sometido a unha intensa erosión, tanto na súa superficie como nos seus bordes costeiros, dando como resultado un relevo bastante aplanado. Todo o macizo presenta unha lixeira inclinación ou basculamento cara ao interior da ría, cun sector noroccidental (entre a Enseada da Barda e a Punta do Roncudo) no que dominan a horizontalidade do terreo e no que non se rebasan os 200 m. de altitude, mentres que o sector sudoriental é algo más alombado e presenta unha altitude lixeiramente superior (desde Canto Branco, 271 m. a Monte do Faro, 214 m.). As pendentes só se tornan máis acusadas no reborde litoral do promontorio e nos seus límites coa depresión que o bordea polo leste e pola que discorre o río Pelamio. En canto a costa, o tramo que vai da Enseada da Barda á Punta do Roncudo, orientado cara ao norte, presenta uns acantilados bastante abruptos, de aproximadamente 100 m. de altura, pouco recortada e con furnas como a Furna do Burro ou a Furna das Rachas. Pola contra, no interior da ría, ao sur da Punta do Roncudo, asoma unha costa más suave e sinuosa, con pequenas praías protexidas do nordés como as da Arnela, Ermida ou Valarés, illotes como as illas da Estrela e Tiñosa e, pechando o esteiro do río Anllóns, un sistema praia-barreira, A Barra ou praia do Medio.

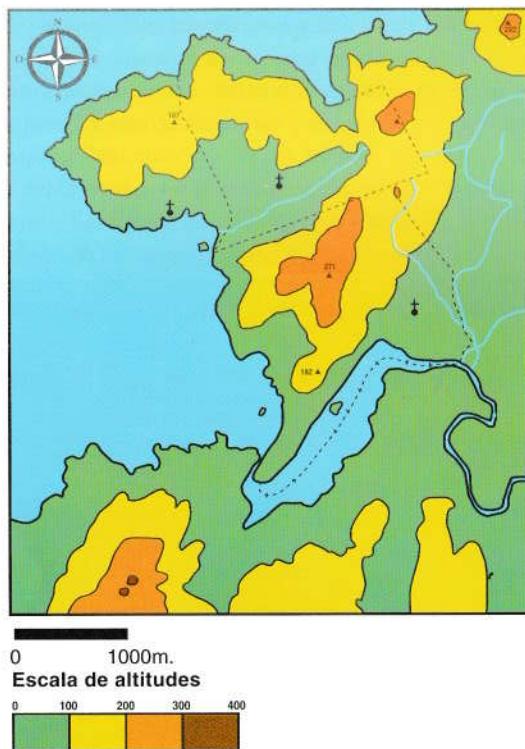

Perfil topográfico entre a Punta do Roncudo (NO) e o lugar do Couto (SE).

Aínda que esta paisaxe granítica, por outra parte, tan común no litoral galego, inclúe a maior parte do territorio das tres parroquias, queda fóra dela unha porción pequena, pero relevante, da parroquia de Cospindo, trátase do sector sudoriental da mesma, que se estende desde o Malecón do Couto ata o río Pelamio e a veciña parroquia da Graña, ocupando ao fondo do "corredor" Malpica-Ponteceso, á esquerda da estrada que une estas dúas localidades. Trátase de terreos totalmente chans, que a penas rebanan o nivel das augas do esteiro o que, xunto coa natureza dos seus solos, fainos especialmente aptos para a agricultura, polo que se converteron no centro económico da parroquia e, polo tanto, na zona máis poboada da mesma.

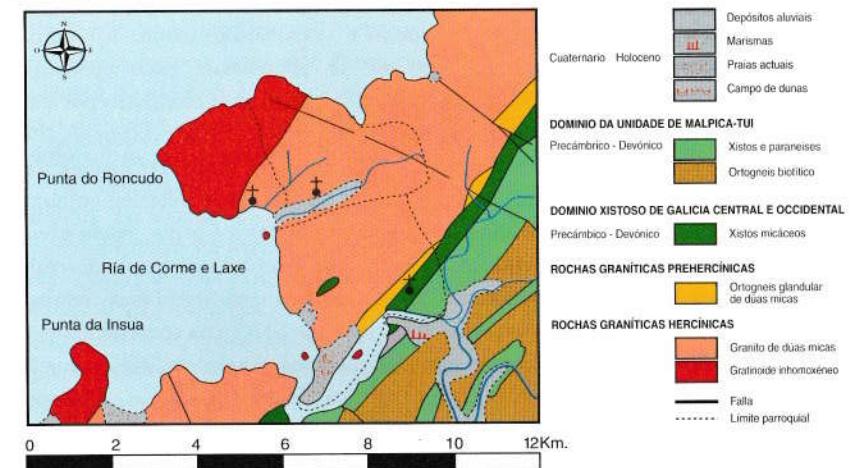
O relevo que acabamos de describir é o resultado da interacción que tivo lugar ao longo do tempo entre o substrato rochoso, as estruturas tectónicas que afectaron á zona e os axentes xeolóxicos que como as augas de arrojada, os regatos e ríos e, por suposto, o mar, modelaron este territorio.

En canto á rede hidrográfica, o sector sudoriental da parroquia de Cospindo drena augas no río da Bouza e no río Pelamio, ambos afluentes do Anllóns, no que desembocan á altura da vila de Ponteceso. O resto dos terreos das tres parroquias verten augas directamente ao mar ou ao esteiro do Anllóns, o único curso de auga que merece mención é o chamado rego de Guxín que forma un pequeno val entre a aba do Monte do Faro e a praia da Ermida, os sedimentos depositados no seu fondo orixinaron uns solos cunha boa capacidade agrícola, constituíndose así no espacio vital da parroquia de Corme Aldea.

Polo que se refire ás rochas, son case todas graníticas, quitando os terreos pertencentes á depresión que se abre ao esteiro do Anllóns. O macizo forma parte dun corpo intrusivo constituído por granitos de dúas micas. Trátase de rochas cun tamaño do grao de medio a fino, nos que é frecuente observar unha orientación bastante marcada das micas. Os seus minerais principais son: cuarzo, feldespato potásico, plaxioclasa, biotita e moscovita. Como minerais accesorios aparecen, entre outros, o rutilo (TiO_2) e a ilmenita ($FeTiO_3$). Estes doux minerais constitúen a mena más importante do titánio e, dada a súa alta densidade e dureza, depositáñse como "áreas negras" nas praias e brañas do noroeste da provincia da Coruña, entre elas a praia de Valarés, onde entre os anos 1936-1962 se explotou un importante depósito de ilmenita. Aos granitos de dúas micas da zona asígnaselle unha idade de arredor de 308 millóns de anos. Canto a súa orixe sería por anatexia cortical de metasedimentos, en relación coas primeiras fases da oroxenia Hercínica.

Os granitos que afloran na Punta do Roncudo, áinda que moi semellantes aos anteriores, reciben o nome de granoide inhomoxéneo, son rochas de transición entre os metasedimentos migmatizados e os granitos de dúas micas propiamente ditos. A este substrato rochoso fixanse os recoñecidos percebes do Roncudo, tal vez algo do seu incomparable sabor ten que ver, como cren os percebeiros, coa natureza da rocha, con algún mineral accesorio presente na súa composición e que se acaba incorporando ao corpo do prezado crustáceo.

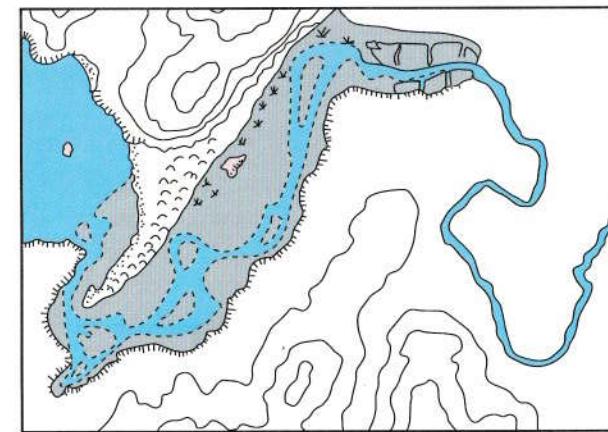

En canto aos terreos emprazados na depresión que se estende ao norte da vila de Ponteceso, dicir que forman parte do sector norte da chamada Unidade de Malpica-Tui, unha franxa ou lámina, de entre 4 e 9 km. de ancho, que se estende entre estas dúas localidades e que durante a oroxenia Hercínica se superpuxo aos materiais autóctonos do chamado Dominio Xistoso de Galicia Central e Occidental. Os materiais más característicos de ambos dominios son os metasedimentos representados por xistos e gneises, sendo a súa mineraloxía principal a base de cuarzo, feldespato, albita, biotita, clorita e fenxita. Dada a súa menor resistencia á alteración, o seu afloramento correspón dese co relevo máis suave da parroquia de Cospindo e cos solos más fondos e capaces para a agricultura.

En canto á presencia de depósitos modernos temos que referirnos, fundamentalmente, ao ambiente sedimentario constituído polo Esteiro do río Anllóns. O río Anllóns desemboca na enseada da Insua, na cabeceira da ría de Corme e Laxe, entre Ponteceso e Cabana, formando un esteiro parcialmente pechado por unha barra de area de 1400 m. na preamar e 1600 m. na baixamar, que se formou onde conflúen as augas fluviais e mariñas (ao sur de Monte Branco e con avance SO) e ao depositarse os materiais que estas arrastran. Esta barra areosa obstaculiza, a súa vez, o arrastre cara ao exterior da ría doutros materiais sedimentarios, orixinándose así, cara ao interior desta barreira e a ámbolos lados da canle de desembocadura do Anllóns, unha extensa chaira de area e lama que queda parcialmente ao descuberto na baixamar. Neste tipo de chaira intermareal os sedimentos, distribuídos fundamentalmente pola acción das mareas, acaban emerxendo, sobrepassando o nivel da preamar e orixinando, entón, un ambiente sedimentario chamado esteiro-barreira, no que se diferencian, polo menos, dous sectores: un tramo interior lamacento e enchoupado que, ó ser colonizado por plantas adaptadas a estas condicións, deu lugar ás marismas e unha chaira exterior de limos e bancos de area. Actualmente, na parroquia de Cospindo, as marismas esténdense pola marxe dereita do esteiro en dúas zonas separadas, a máis externa coñécese co nome de Malecón do Couto e chega praticamente á estrada que vai a Corme, entre a vila de Ponteceso e o lugar dos Currás. Un pouco máis cara ao interior, arredor da desembocadura do río da Bouza e do río Pelamio no río Anllóns, localízase outra zona marismeña que rodea á vila de Ponteceso. A canalización do río cara 1870, coa construcción propiamente dun “malecón”, permitiu sanear unha ampla zona destas marismas, que foron colonizadas para o aproveitamento agrícola. O que queda delas constitúe o biotopo dos ecosistemas que se van sucedendo desde a beira do río ata as terras de labradío: xuncal, carrizal, prados e, incluso, pequenos bosques de salgueiros e ameneiros.

0 1000m.

Enseada da Insua

A chaira de limos e area esténdese a continuación das marismas, bordeando a aba sur do monte das Travesas, a illa dos Cagallóns e o interior da Barra. A banda externa desta chaira tamén está colonizada pola vexetación constituíndo unha típica xunqueira salina.

A Barra é unha frecha de area de 1400 m. na preamar e 1600 m na baixamar que, a partir de monte Branco, pecha o esteiro do Anllóns. Sobre esta barra a acción eólica desenvolveu un campo de dunas estabilizado pola vexetación. Máis recentemente formáronse outras dunas, de avance NE, activas. Tamén, os ventos do sudoeste son os responsables da formación dunha placa eólica que cobre a ladeira sur de monte Branco, ata unha altura de 80 metros.

O sistema de fracturas tardihercínicas que afectou ao litoral galego compartimentándoo en bloques tamén afectou nitidamente aos terreos destas parroquias e tivo moita importancia na xénese do seu relevo. Así a formación da ría de Corme e Laxe estaría relacionada coa existencia de fallas de dirección NO-SE e a conseguinte compartimentación en bloques deste tramo de costa: ao norte a Punta do Roncudo e ao sur o cabo de Laxe corresponderían con dous bloques elevados e entre eles situariase un bloque afundido ou “corredor” polo que o mar avanzou cara ao interior orixinando a ría. Á súa vez outro sistema de fallas de dirección NE-SO orixinaría a depresión ou “corredor” que ocupa a Enseada da Insua e se prolonga cara ao norte, sería neste caso un bloque afundido respecto ao promontorio granítico situado o seu oeste, cara a Corme.

CLIMA, SOLOS E VEXETACIÓN

O clima de Cospindo, Corme Aldea e Corme Porto é, como o do resto do concello de Ponteceso e da costa noroccidental de Galicia, de tipo marítimo-temperado. Tomando como referencia os datos da estación máis próxima (A Bugalleira, 5 Km. ao nordeste) a temperatura media anual é duns 13º C, sendo agosto o mes máis quente con 18,2º C de media e xaneiro o mes máis frío con 8,7º C. A precipitación media anual é de 1.328 mm. cun período de máximas precipitacións ($p > 100$ mm.) entre novembro e marzo, sendo o mes máis chuvioso xaneiro con 174 mm. e o de mínimas precipitacións xullo con 29 mm. En canto á potencialidade do clima para o desenvolvemento e produción das especies vexetais -limitada polo frío (duración do período libre de xeadas) e a seca (duración do período de déficit hídrico)- as tres parroquias sitúanse dentro da subrexión "temperada-subseca de alta potencialidade".

Os solos da zona desenvólvense maiormente sobre materias graníticos, en xeral caracterízanse pola súa lenta alteración e escasa capacidade de formación de arxilas por meteorización dos minerais primarios, debido á presenza de minerais resistentes como o cuarzo e a moscovita. De todas formas os granitos de dúas micas desta zona, dado o seu grao de fracturación ou diclasamento e a presenza dunha orientación bastante marcada, poden ser, localmente, algo máis alterables en profundidade. Nos solos que se forman sobre este tipo de rochas a fracción de area grosa é á mais abundante nos horizontes superficiais, cunha baixa capacidade de retención de auga, a pesar de que a materia orgánica acostuma ser abundante. Unha secuencia característica nos montes de Cospindo e Corme presenta solos de tipo *Leptosol*, *úmbricos* ou *líticos*, nas posicións de maior erosividade (normalmente asociadas coa repetición de incendios forestais) e *Regosol úmbrico* en zonas de ladeira onde se produce unha acumulación de materiais mobilizados polas vertentes.

A excepción aos solos formados sobre materiais graníticos constitúena os terreos que se estenden ao leste do Couto, entre a vila de Ponteceso e a Graña, trátase de solos que se desenvolven, case na súa totalidade sobre os metasedimentos (xistos) da Unidade Malpica-Tui. O feito de que estas rochas sexan bastante alterables, xunto coa pouca pendente da zona, permite a formación de solos profundos e evolucionados, de textura miúda e cores vivas pardo amarelentas ou avermelladas. Trátase de *Cambisoles húmicos* e sobre eles aséntanse as mellores terras de cultivo da parroquia de Cospindo.

Finalmente hai que citar os solos formados sobre os sedimentos (*Fluvisoles*) do esteiro do Anllóns e sobre os aluvións da valgada do rego de Guxín, en Corme Aldea. En xeral, os sedimentos do esteiro son finos e de textura moi variable, desde arcosos a

limosos ou limoarcilosos, con colonización vexetal, propiedades e condicións físico-químicas rexidas pola confluencia de augas doces e salgadas nas súa proximidade.

A vexetación potencial ou clímax na maior parte dos terreos de Cospindo e Corme, igual que no resto da comarca de Bergantiños, é o bosque de carballos, a carballeira de *Quercus robur*. Na actualidade

queda pouco desta vexetación orixinal, só pequenas manchas moi localizadas ou carballeiros illados nos valados. Paga a pena citar unha pequena devesa situada na marxe dereita do Río da Bouza (A Devesa da Bouza), entre a vila de Ponteceso e Lestimoño, á esquerda da estrada e que conta con bos exemplares de carballo mesturados con castiñeiros e nogueiras. Na actualidade, na maior parte dos montes destas parroquias, atópanse, as etapas de regresión da carballeira representadas polo mato de toxos e queiroas, repoboado, sobre todo nos montes máis lonxe do mar, con plantacións de piñeiros e eucaliptos.

Nas beiras do esteiro do Anllóns, na zona de transición entre as marismas e os prados e leiras que as rodean, desenvólvese unha comunidade climáctica representada polo bosque de ribeira, integrado principalmente por salgueiros (*Salix atrocinerea*) e ameneiros (*Alnus glutinosa*). A mostra máis significativa desta variante higrófila do bosque caducifolio atópase ao norte do Malecón, entre o xuncal e os prados, nas proximidades do lugar dos Currás, nela tamén aparecen como especies acompañantes loureiros (*Lauraea nobilis*) e estripeiros (*Crataegus monogyna*). Esta galería arbórea ou ripisilva tamén se estende polas marismas que rodean a vila de Ponteceso, nas beiras do río das Bouzas e do río Pelamio. Igualmente merecen mención as ringleiras de tamargueiras (*Tamarix gallica*) que medran, dada a súa resistencia á salinidade, á beira da auga no dique do Malecón. A súa ordenación fai pensar que foron introducidas cando no século XIX se procedeu o saneamento das marismas.

Devesa da Bouza

ESPAZO NATURAL DO ESTEIRO DO RÍO ANLLÓNS

DESCRICIÓN

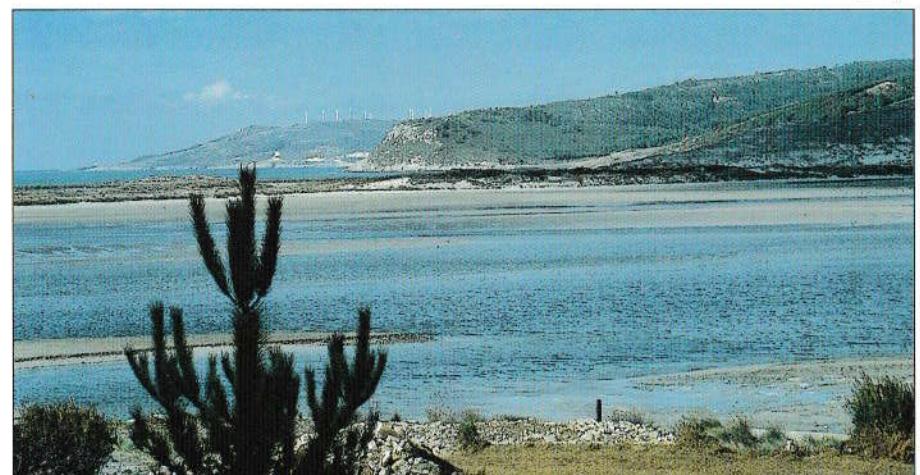
O Esteiro do río Anllóns está situado nas parroquias de Cospindo (concello de Ponteceso) e Cesullas (concello de Cabana de Bergantiños), no seo da ría de Corme e Laxe ($43^{\circ} 12' 50''N$, $8^{\circ} 58' 59''O$; altitude 0-182 metros). Considerándoo como un único espazo natural, está integrado pola Enseada da Insua (a ambos lados da barra ou frecha de area) e, aproximadamente, polos últimos cinco quilómetros do río augas arriba da mesma. Ademais do hábitat estuarino propiamente dito, comprende un conxunto de marismas (O Couto, Outrabanda e as marismas que se estenden en ámbalas marxes do río ata alcanzar a parroquia de Anllóns), un sistema duna-praia relativamente pequeno pero de gran espectacularidade, dous montes próximos (Monte Branco e Monte da Facha) que configuran un litoral rochoso e amosan landas costeiras e placas cónicas, e tamén o tramo costeiro acantilado que se estende entre a Punta de Taboído e a praia de Rebordelo, en Canduas. Trátase dun dos complexos litorais más destacados do NO de España (Aboal, J.L., 1982; Instituto Geológico y Minero de España).

PRINCIPALES TIPOS DE HÁBITATS NATURAIS

De acordo coa normativa europea relativa á conservación dos hábitats naturais e da fauna e flora silvestres (publicada no Diario Oficial das Comunidades Europeas de 22 de xullo de 1992), no Esteiro do Río Anllóns están presentes os hábitats naturais que se relacionan a continuación, utilizando en todos os casos a denominación literal e o correspondente código CORINE (a BASE DE DATOS CORINE LAND COVER é un inventario da ocupación do solo da Unión Europea), expresando a extensión aproximada de cada un e sinalando cun asterisco os tipos de hábitats que reñen a consideración de "prioritarios":

CÓDIGO	DENOMINACIÓN	EXTENSIÓN (Ha.)
16.223 (*)	<i>Crucianellion maritimae</i>	9,5
44,3	Bosques aluviais residuais (<i>Alnion glutinoso-incanae</i>)	14,5
31.2 (*)	Queirogaís secos (todos os subtipos)	87,2
13.2	Esteiros	207,6
14	Chairas fangosas ou areosas que non están cubertas de auga cando hai marea baixa	196,2
15,13	Pasteiros salinos atlánticos (<i>Glaucio-puccinellietalia</i>)	2,5
15,16	Matorrais halófilos mediterráneos e termoatlánticos (<i>Arthrocnemetalia fruticosae</i>)	1,0
15,11	Vexetación anual pioneira con <i>Salicornia</i> e outras de zonas fangosas ou areosas	1,6
37,4	Prados mediterráneos de herbas altas e xuncos (<i>Molinion-Holoschoenum</i>)	2,8
16.212	Dunas móbiles de litoral con <i>Ammophila arenaria</i> (dunas brancas)	51,0
16.228	Dunas de <i>Malcolmietalia</i>	1,5
16.211	Dunas móbiles con vexetación embrionaria	8,2
17,2	Vexetación anual pioneira sobre residuos mariños acumulados	3,2
18,21	Acantilados con vexetación das costas atlánticas e bálticas	10,4
TOTAL		597,2

Chaira de limos da Insua

FLORA E VEXETACIÓN

A boraxinácea *Omphalodes littoralis* (subsp. *gallaecica*), unha especie extremadamente valiosa e en perigo de extinción a causa da súa limitadísima área de distribución e do seu escaso número, ten no Esteiro do Anllóns unha das súas poboacións máis importantes, cunha magnífica colonia de máis dun milleiro de exemplares, densa e concentrada nunha zona de pequena extensión e de límites moi precisos, ademais de algúns exemplares noutros puntos. A existencia desta colonia sería suficiente, por si soa, para conferir un valor sobresaliente a este espazo natural.

A chaira de limos principal da Enseada da Insua, que se estende ao longo da beira da mesma dominada polo Monte Branco e que queda ao descuberto coa marea baixa, alberga notables praderías da fanerógama mariña *Zostera noltii*. Tamén nesta beira existe unha extensa masa de *Juncus maritimus*, así como unha ampla cobertura vexetal constituída por especies de baixo porte, das que as más abundantes e representativas son *Plantago maritima*, *Salicornia ramosissima*, *Suaeda vera* e *Frankenia laevis*, mentres que na outra beira, correspondente a Cabana, de configuración baixa e de estructura maiormente rochosa ou pedregosa, predominan especies como *Beta maritima*, *Atriplex prostrata*, *Armeria pubigera*, *Spergularia media* e *Coclearia danica*.

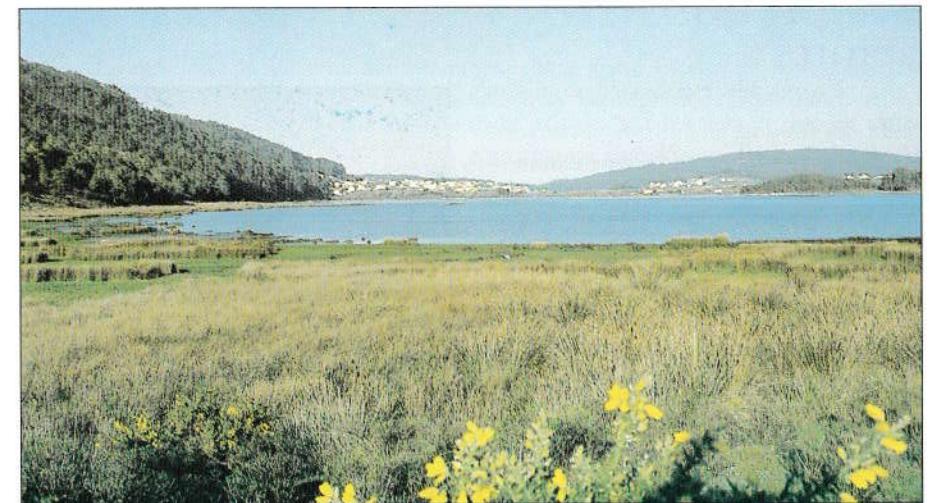
O Esteiro do Río Anllóns comprende un dos conxuntos de **marismas** de auga doce e salobre de maior extensión de Galicia (>100 Ha.). Ademais dos salgueirais pantanosos e ripisilvas, integradas principalmente por ameneiros (*Alnus glutinosa*) e salgueiros (*Salix acutifolia*), estes lameiros acollen, entre outras, a varias comunidades propias de prados enchoupados e de xunqueiras, así como a unha ampla representación de formas de asociacións de *Phragmition* e *Magnocaricion*, incluíndo masas importantes, no ámbito de Galicia, de case todas as especies de macrofitos propias deste tipo de hábitat, entre as que poden citarse *Phragmites australis*, *Typha angustifolia*, *Scirpus lacustris*, *Scirpus maritimus*, *Juncus maritimus*, *Juncus effusus*, etc.

A flora do sistema duna-praia do Esteiro do Río Anllóns é moi rica e diversa. Na zona de dunas primarias, é dicir, as que se encontran en proceso de formación estendendo o sistema de dunas cara a praia, destaca *Salsola kali* (que é a principal especie colonizadora da praia neste concreto espacio natural), *Cakile maritima* e *Elytrigia juncea*. Na zona de dunas secundarias ou móbiles (dunas brancas), existen masas importantes, e en rápido proceso de expansión, de feo da praia (*Ammophila arenaria*), pero tamén están ben representadas outras especies, como *Euphorbia paralias*, *Polygonum maritimum*, cebolla das gaivotas (*Pancratium maritimum*), *Silene littorea* (moi abundante), *Leontodon taraxacoides*, *Matthiola sinuata*, *Reichardia gaditana*, *Aethorhiza bulbosa*, etc. Na zona de dunas

terciarias ou semifixas (dunas grises), aparecen, ademais dalgunhas das presentes nas dunas brancas, especies como as seguintes: *Crucianella maritima*, *Helichrysum picardii*, *Viola quitaibeliana*, *Romulea clusiana*, *Mibora minima*, *Jasione montana*, *Iberis procumbens*, *Rumex bucephalophorus*, *Linaria polygalifolia*, *Ononis diffusa*, *Sherardia arvensis*, *Erodium cicutarium*, *Artemisia chrymifolia* (moi abundante), *Calystegia soldanella*, etc. Por último, na zona de paleodunas ou dunas estabilizadas, encóntranse, ademais das citadas, especies como *Juncus acutus*, *Andryala integrifolia*, *Saxifraga granulata*, *Plantago coronopus* (moi abundante), etc.

No que se refire á flora dos **acantilados**, poden destacarse especialmente as seguintes especies: pirixel de mar (*Critchmum maritimum*), herba de namorar (*Armeria pubigera*), *Silene uniflora*, *Plantago coronopus*, (tamén presente nas dunas), *Matricaria maritima*, *Lithodora prostrata*, *Ulex europeus*, *Erica cinerea* e *Erica umbellata* (estas tres especies constitúen a maior parte da cobertura vexetal típica das landas costeiras).

Xuncal na Insua.

FAUNA

A información sobre a fauna de vertebrados terrestres do Esteiro do Río Anllóns foi obtida por medio do traballo de campo que o autor ven realizando sistematicamente desde o ano 1979, que se concreta nun total de 2735 visitas de traballo realizadas ata agora, todas elas documentadas. Aínda que o traballo de campo se centrou no estadio

das aves, permitiu tamén adquirir unha información bastante completa e precisa sobre o resto da fauna de vertebrados terrestres. Todas as especies de aves que se citan ou ás que se fai referencia, sen excepción, foron observadas persoalmente polo autor, así como tamén a maior parte das especies dos outros vertebrados terrestres, áinda que algunas destas responden só a informacíons obtidas doutras fontes solventes e non observadas persoalmente.

ANFIBIOS

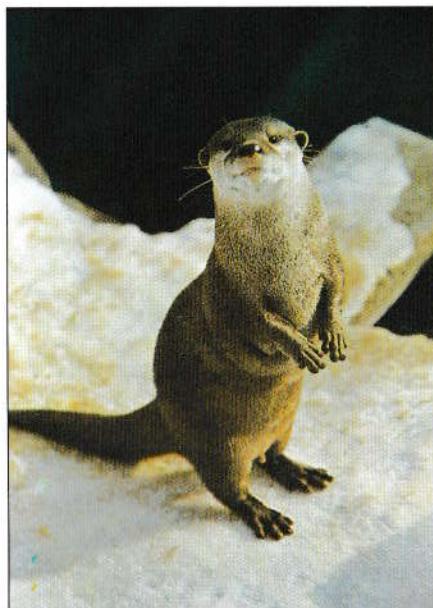
Existen oito especies como mínimo. Deben destacarse especialmente o limpafontes verde (*Triturus marmoratus*), o sapo corriqueiro (*Bufo calamita*) e a estroza (*Hyla arborea*), que figuran no Anexo IV da Directiva 92/43 da CEE como “especies de interese comunitario que requieren unha protección estricta”. As outras especies observadas son o limpafontes común (*Triturus boscai*), a píntega (*Salamandra salamandra*), o sapo cunqueiro (*Bufo bufo*), a ra patilonga (*Rana iberica*) e a ra verde (*Rana perezi*).

RÉPTILES

Existen seis especies como mínimo, entre as que se conta o lagarto das silvas (*Lacerta schreiberi*), considerada tamén como unha das “especies de interese comunitario que requieren unha protección estricta”. As restantes especies son o lagarto arnal (*Lacerta lepida*), a lagartixa galega (*Podarcis bocagei*), o esgonzo común (*Chalcides striatus*), a cobra de collar (*Natrix natrix*) e a víbora de Seoane (*Vipera seoanei*).

MAMÍFEROS

Existen vinte e seis especies como mínimo. Deben destacarse especialmente o morcego grande de ferradura (*Rhinolophus ferrumequinum*), o rato de almizcre (*Galemys pyrenaicus*) e a londra (*Lutra lutra*) que tamén figuran no citado Anexo IV da directiva europea e no Anexo II da mesma como “especies de interese comunitario para cuxa conservación é necesario designar zonas

Londra

especiais de conservación”. É moi notable a presencia da martaraña (*Martes martes*), xa que o Esteiro do Río Anllóns encóntrase lonxe das zonas coñecidas de distribución desta especie en Galicia. Polo contrario, é de lamentar a presencia do visón americano (*Mustela visón*), de orixe doméstica e moi nocivo para a fauna silvestre.

As restantes especies de mamíferos son as seguintes: ourizo cacho (*Erinaceus europaeus*), toupa cega (*Talpa occidentalis*), furasollas pequeno (*Sorex minutus*), furaño común (*Crocidura russula*), morcego común (*Pipistrellus pipistrellus*), coello bravo (*Oryctolagus cuniculus*), leirón careto (*Eliomys quercinus*), esquió (*Sciurus vulgaris*), trilladeira dos prados (*Microtus agrestis*), corta dos prados (*Microtus lusitanicus*), rata de auga común (*Arvicola sapidus*), rata cincenta (*Rattus rattus*), rata común (*Rattus norvegicus*), rato de campo (*Apodemus sylvaticus*), raposo (*Vulpes vulpes*), armiño (*Mustela erminea*), donicela (*Mustela nivalis*), tourón (*Mustela putorius*), garduña (*Martes foina*), teixugo (*Meles meles*) e algaria (*Genetta genetta*).

AVES

En relación coa avifauna hai que ter en conta que o Esteiro do Río Anllóns, o mesmo que o resto de Galicia, forma parte da rexión zooxeográfica mediterráneo-atlántica, o que quere dicir que é un territorio de transición entre dous ámbitos tan netamente determinados desde o punto de vista ornitolóxico como os que constitúen a rexión zooxeográfica boreoatlántica e a rexión zooxeográfica mediterránea. Esto significa que en Galicia concorren especies de aves das dúas rexións, pero tamén que Galicia é, ata certo punto, unha “terra de ninguén”, o que fai que, coa excepción dalgunhas especies, sobre todo de aves mariñas, careza de poboacións reprodutoras comparables ás que existen en lugares favorables destas dúas rexións zooxeográficas “netas”.

O Esteiro do Río Anllóns está situado moi cerca do vértice noroeste da Península Ibérica. Esta situación concreta da fronte a unha importantísima ruta migratoria de aves mariñas que, despois de nidificar en rexións setentrionais de Europa e de Asia occidental, invernan en latitudes más meridionais que a que corresponde a Galicia.

Polo contra o Esteiro do Río Anllóns queda un tanto apartado das rutas migratorias principais da maioría das especies de aves terrestres (é dicir, non mariñas) que, despois de nidificar nas mesmas rexións setentrionais, invernan no continente africano cruzando Europa polos extremos occidental e oriental do mar Mediterráneo (Estreitos de Xibraltar e do Bósforo). Igualmente queda retirado da ruta migratoria primaveral cara ao norte pola “ponte” sobre o Mediterráneo central formada por Sicilia e a Península Itálica. Non obstante a experiencia de campo demostra que moitas destas especies de aves terrestres, nos seus desprazamentos entre Europa e África, utilizan

tamén unha ruta migratoria secundaria que segue a liña do litoral contornando a costa occidental da Península Ibérica. Esta ruta presenta unha fronte moi estreita que segue o corredor litoral e, debido á referencia da costa, é moi precisa e invariable. Precisamente, por estas dúas características resulta moi influída polos ventos, de maneira que, cando estes sopran forte e en sentido contrario ao fluxo migratorio, as aves tenden a pousarse e buscar refuxio. Neste contexto radica a importancia dos espazos costeiros que, como o Esteiro do Río Anllóns, ofrecen alimento e descanso ás aves que seguen esta ruta, constituíndo puntos de apoio imprescindibles para a realización das súas migracións e, á vez, resultando magníficos puntos de observación.

Por outra parte, debe terse en conta, que a Costa da Morte, é a zona do continente europeo (illas aparte) máis próxima á rexión sueste do Canadá, na que cada outono se concentran enormes bandadas de aves de América do Norte no seu desprazamento anual cara as costas setentrionais de América do Sur. Durante esta colossal migración un considerable número de individuos, sobre todo xuvenís nados no mesmo ano, perden a ruta e intérranse no océano Atlántico, alcanzando algúns as costas europeas, especialmente as da Illas Británicas e, tamén, a Costa da Morte e o Esteiro do Río Anllóns, onde atopan alimento e descanso. Estas óptimas condicións confirenlle a este espacio natural o atractivo singular de ser o mellor lugar de toda a Península Ibérica (e probablemente tamén o mellor de Europa continental) para poder observar especies pertencentes a avifauna de América do Norte.

Ata o momento teñen sido observadas no Esteiro do Río Anllóns, polo menos unha vez, 289 especies de aves en total (contando entre elas 12 subespecies científicamente recoñecidas e distinguíbles no campo), cifra que supera á de calquera outro espacio natural de Galicia. A mellor época de observación é aquela que coincide cos períodos migratorios, moi especialmente a correspondente ao paso outonal, nos días en que as bandadas de aves se enfrentan a ventos adversos fortes e persistentes (sobre todo ventos do NE. durante o paso primaveral e ventos do NO durante o paso outonal). Con estas condicións poden producirse concentracións importantes de aves en terra, sendo especialmente chamativas as concentracións de limícolas na chaira de limos principal da Enseada da Insua.

Aínda que as **especies reproductoras** son numerosas, limitarémonos a resaltar a existencia de poboacións de aves palustres de gran importancia no ámbito de Galicia, sobre todo as de fulepa dos carrizos (*Acrocephalus scirpaceus*), esribenta das canaveiras (*Emberiza schoeniclus*) e rascón de auga (*Rallus aquaticus*), este probablemente a maior poboación reprodutora galega. Esporadicamente, en zonas de marisma, teñen criado a

Garza Real (Ardea cinerea) - (Cedida polo grupo Hábitat)

fulepa unicolor (*Locustella luscinoides*) e a garza pequena (*Ixobrychus minutus*). Entre os anos 1992 e 1995 confirmase a presenza dunha pequena colonia de patuda común (*Himantopus himantopus*), que cría con éxito ata a rotura do malecón e a conseguinte perda das postas por inundación, abandonando definitivamente o lugar en 1995. Tamén cabe citar a presenza doutras especies reprodutoras como a cotovía pequena (*Lullula arborea*) en Monte Branco, a píllara papuda (*Charadrius alexandrinus*) no sistema de duna-praia e, en zonas de augas rápidas río arriba, o merlo rieiro (*Cinclus cinclus*) e a lavandeira real (*Motacilla cinerea*).

Durante o inverno, as concentracións de anátidas e limícolas chegan a alcanzar importancia nacional, ofrecendo sempre unha notable diversidade de especies. Entre as anátidas son especies de presencia habitual o lavanco real (*Anas platyrhynchos*), o pato rabilongo (*Anas acuta*), o pato cincento (*Anas strepera*), o pato asubión europeo (*Anas penelope*), o pato cullerete (*Anas clypeata*), a cerceta real (*Anas crecca*), o parrulo pentumeiro común (*Melanitta nigra*) e o mergo cristado (*Mergus serrator*).

Polo que se refire ás limícolas, é habitual a presenza invernal do mazarico curlí (*Numenius arquata*), do mazarico chiador (*Numenius phaeopus*), da gabita eurasíatica (*Haematopus ostralegus*), do mazarico rabinegro (*Limosia limosa*), do mazarico rabipinto

(*Limosa lapponica*), da píllara dourada europea (*Pluvialis apricaria*), da píllara cincuenta (*Pluvialis squatarola*), da píllara papuda (*Charadrius alexandrinus*), do bilurico común (*Tringa totanus*), do bilurico pativerde (*Tringa nebularia*), do bilurico bailón (*Actitis hypoleucos*), do pilro grosso (*Calidris canutus*), do pilro bulebule (*Calidris alba*), do pilro curlibico (*Calidris alpina*), da becacina cabra (*Gallinago gallinago*) e da becacina xorda (*Limnocryptes minimus*).

Tamén debe ser resaltado que as marismas deste espazo natural son zonas importantes de parada, durante a migración outonal, de varias especies de **paseriformes palustres**, entre as que figura habitualmente a fulepa acuática (*Acrocephalus paludicola*), que ten a consideración de “especie globalmente ameazada”.

No Esteiro do Río Anllóns ténense identificado 26 **especies norteamericanas**

Pato cullerete (*Anas clypeata*)
(Cedida polo grupo Hábitat)

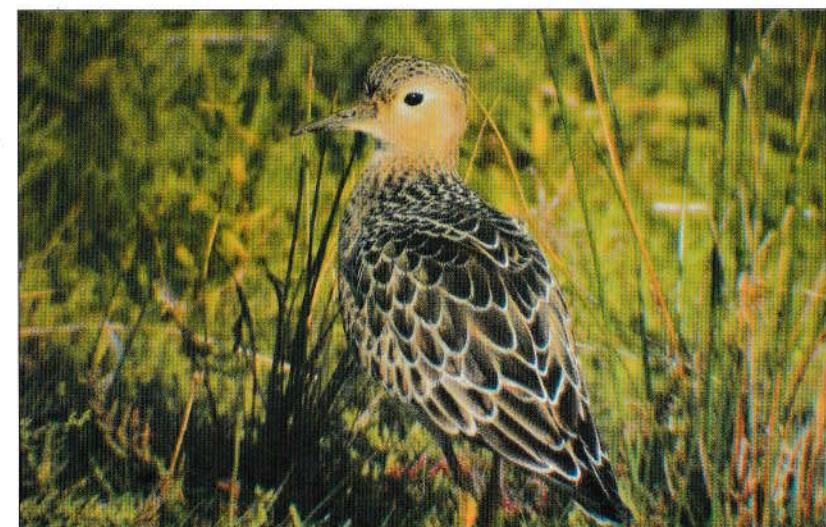
diferentes: mergullón cincuento americano (*Podiceps grisegena holboellii*), única cita homologada para a Península Ibérica; abetouro americano (*Botaurus lentiginosus*), terceira cita das tres homologadas para a Península Ibérica, sendo obtida a segunda na Lagoa de Traba de Laxe; pato asubiño americano (*Anas americana*); cerceta de Carolina (*Anas carolinensis*) primeira cita homologada para toda a Península Ibérica; cerceta aliazul (*Anas discors*); parrulo cristado americano (*Aythya collaris*); parrulo bóla (*Aythya affinis*), primeira

cita homologada para a Península Ibérica; éider real (*Somateria spectabilis*), as dúas únicas citas de individuos silvestres desta especie homologadas para a Península Ibérica; parrulo pentumeiro común americano (*Melanitta nigra americana*); parrulo pentumeiro americano (*Melanitta perspicillata*), incluíndo as tres primeiras citas homologadas para a Península Ibérica; píllara semipalmada (*Charadrius semipalmatus*), dúas citas homologadas e unha ainda pendente de homologación por ter sido obtida no mes de outubro de 2004, as cales, xunto con outra obtida en Traba e xa homologada, son as catro únicas citas desta especie na Península Ibérica; píllara dourada americana (*Pluvialis dominica*); pilriño semipalmado (*Calidris pusilla*); pilriño de Maur (*Calidris mauri*), primeira cita homologada para toda a Península Ibérica das dúas existentes, tendo sido obtida a segunda en Traba; pilriño miúdo (*Calidris minutilla*), primeira cita homologada para a

Península Ibérica; pilro de Bonaparte (*Calidris fuscicollis*); pilriño de Baird (*Calidris bairdii*), primeira cita homologada para a Península Ibérica; pilro americano (*Calidris melanotos*); pilro canelo (*Tryngites subruficollis*); becacina escolopácea (*Limnodromus scolopaceus*); bilurico patiamarelo grande (*Tringa melanoleuca*), primeira cita homologada para a Península Ibérica; bilurico patiamarelo pequeno (*Tringa flavipes*); bilurico maculado (*Actitis macularia*); gaivota chorona americana (*Larus atricilla*); gaivota de Bonaparte (*Larus philadelphia*), primeira cita homologada para a Península Ibérica e gaivota de Delaware (*Larus delawarensis*). Dicir que no cercano Espazo Natural de Traba de Laxe, que se complementa co Esteiro do Río Anllóns, foron observadas, ademais de moitas das especies xa citadas, outras catro especies norteamericanas máis, o mergullón bicogroso (*Podilymbus podiceps*), o parrulo albeola (*Bucephala albeola*), o parrulo islánlico (*Bucephala islandica*) e a galiñola de Carolina (*Porzana carolina*).

Ademais das especies norteamericanas referidas, tamén foron observadas outras aves de singular rareza de orixe eurasíatica ou incluso sahariána; debendo destacarse especialmente dúas especies desta última procedencia, o corredor sahariano (*Cursorius cursor*) e o pedreiro do deserto (*Oenanthe deserti*), sendo as dúas únicas citas para Galicia de ambas especies.

Pato cullerete (*Anas clypeata*) - (Cedida polo grupo Hábitat)

PROTECCIÓN E AMEAZAS

No momento actual, as áreas máis importantes e representativas do Esteiro do Río Anllóns están integradas no Lugar de Importancia Comunitaria (LIC) e na Zona Especial de Protección das Aves (ZEPA) "Costa da Morte-Norte", ademais de estar propostas para a súa inclusión na Rede Europea Natura 2000. Se ben este status xurídico significa a existencia dunha protección teoricamente satisfactoria, para que esta sexa realmente efectiva é necesario que sexan controladas determinadas actividades ilegais, especialmente a frecuente circulación non autorizada de vehículos de motor no sistema de duna-praia, que resulta moi prexudicial para a flora do mesmo, e a navegación de motos náuticas na parte interior da Enseada da Insua, menos frecuente pero enormemente perturbadora para a fauna, como é obvio, sobre todo para as aves acuáticas. Estas actividades non só son incompatibles co status xurídico antes referido, senón que están expresamente prohibidas pola lexislación vixente.

O privilexio de poder contar cun espazo natural dotado de tal cúmulo de valores e de tan extraordinaria beleza debe implicar tamén o compromiso de todos, tanto administracións públicas como entidades privadas e cidadáns en xeral, de colaborar activamente no empeño de conseguir que sexa plenamente respectado e conservado na súa integridade.

Pílro Gordo - *Calidris canutus*

POBOACIÓN E RECURSOS ECONÓMICOS

POBOACIÓN

As actuais dúas parroquias de Corme formaban unha soa baixo a advocación de santo Hadrián a comezos do XVII cando del Hoyo nos aporta un dos primeiros datos de ditas parroquias aló polo afastado 1607. Por esas datas a entidade da parroquia non era excesivamente significativa, toda vez que contaba tan só con sesenta fregueses (unhas 330 persoas). O que daría unha densidade de 24 hab/km². A pesar da súa similar extensión a parroquia de san Tirso de Cospindo contaba con 32 fregueses que, a un promedio de 5,5 persoas por fregues, que se lle calcula para a época, dános uns 176 habitantes. A densidade sería bastante inferior: 13,43 hab/km².

Cara a 1850, segundo o diccionario Madoz, baixo a advocación de Corme, "pertencente ó p. xudicial de Carballo, distrito marítimo de Malpica e concello da Bugalleira, só había unha parroquia que contaba con 190 casas que albergaban a 186 veciños e 1.068 persoas, distribuídas nos lugares de Aldea, Candelago, Froján, Gondomil, Gujín, Puerto y Roncudo, tamén contaba cunha escola "indotada y poco concurrida". 126 casas con 120 veciños e 516 persoas repartidos entre as aldeas de Bribeira, Coto e Ponte-ceso eran os habitantes de Cospindo.

Nos anos 20 do pasado século, a situación xa cambiara bastante aínda que "la aldea de Puerto de Corme ou Mariña" era a máis importante non pola poboación senón como punto habilitado para as operacións marítimas de Ponteceso e que, xunto coas aldeas aledañas, acada as 426 vivendas.

Vila de Corme

O numero de asentamentos aumentara considerablemente, posto que agora citanse os de Aldea, Campiño, Campo (a de máis veciños, 331), Carral, Costa, Escobia, Fontiña, Froxán, Gafote, General Mourelle, Gondomil, Guxín, Hortas, Pan, Pondal, Real, Regadiña, Remedios Rodríguez, Roncudo, Rúa dos Condes, Sol e os grupos menores de Candelago, Paxariñas, Pedras Miúdas e Riveira. Pensamos que algunha destas "aldeas" non serían máis que rúas. Segundo o censo de 1920 tiña 2.709 habitantes de feito e 2.978 de dereito, residentes en 146 vivendas das que 42 tiñan un andar, 57 dous e 47 tres. Tamén contaba con 37 albergues.

Os 5.28 habitantes que Cospindo tiña no primeiro tercio do S. XX residían en 146 vivendas repartidas entre as aldeas de Brixería, Cereijo, Couto (a maior con 57 habitantes), Currás, Ponte-Ceso, porto habilitado con alfândega de terceira clase, Quiñoteiro, Torno e os grupos menores de Balarés, Caramuña, Cepeira, Real e Salgueiros.

Se nos atemos a todos estes topónimos e aos que figuran no nomenclátor de 2003 a evolución do número de asentamentos entre unha e outra época variou considerablemente:

Nº de aldeas	+/- 1850	+/- 1928	1981	2000/2003
Corme Aldea			8	7
Corme Porto	7	27	1	1
Cospindo	3	12	7	7

Número de aldeas por parroquias en distintas datas

Se grandes foron os cambios operados no número de asentamentos, non o foron menos a evolución do número de habitantes, especialmente nos últimos 20 anos:

Parroquias	1607	1850	1920	1981	1986	1991	2000	2003
Corme Aldea	60 Vec.	186		615	536	518	467	452
Corme Porto	+/- 330 hab.		2.709	1.548	1.571	1.493	1.399	1.296
Cospindo	32 vec. +/- 176 hab	120 v. 516 hab		528	726	694	670	736

Número de habitantes de feito nas tres parroquias desde o século XVII

Parroquias	1607/1850	1850/1920	1920/1981	1981/86	1986/91	1991/00	2000/03	1981/2003
Corme Aldea	+ 310% Vec			-12,8 %	-3,35%	-9,84%	-3,21%	-26,5%
Corme Porto	+ 323% hab.	+253 % h	-20,16 %	+1,48%	-4,96%	-6,29%	-7,36%	-16,3%
Cospindo	+375% vec	+2,35 %	+39,8 %	-4,40%	-3,45%	+9,85%	+1,35%	+2,75 %

Variación porcentual da poboación entre as distintas datas

Á vista dos datos dos cadros anteriores pode observarse un comportamento moi diferenciado entre Corme (tanto en conxunto como por separado) e a de Cospindo.

Se partimos de que entre as dúas primeiras datas hai un período de case 250 anos é comprensible a diferenza tan grande de porcentaxes, moi similares en todo o conxunto.

A maior diferenza na evolución demográfica deuse entre 1850 e 1920 xa que para as dúas parroquias de Corme, en conxunto, o aumento foi nada menos que do 253%, na de Cospindo foi tan só do 2,35. Pola contra desde 1920 a situación foi diametralmente oposta posto que, por un lado, as dúas parroquias de Corme, por separado ou en conxunto, seguen unha tendencia negativa que a leva a perder un 20% dos habitantes entre 1920 e 1981, para ese mesmo período a poboación de Cospindo aumenta en case un 40%. E, finalmente, para o período de 1981 a 2003 mentres que a perda para Corme (Aldea e Porto) foi do 18,8% para Cospindo mantívose praticamente estable e mesmo con pequenos aumentos nos últimos 15 anos. De todos os xeitos o descenso en porcentaxe foi máis acusado en Corme-Aldea que en Corme-Porto, poída que debido ás melloras posibilidades económicas das actividades relacionadas co mar en comparación coas eminentemente agrícolas da Aldea.

O número de total de habitantes desglosados en homes e mulleres das distintas aldeas en 1981, 2000 e 2003 son os seguintes:

PARROQUIA/ALDEA	1981			2000			2003		
	H	M	T	H	M	T	H	M	T
CORME ALDEA	305	310	615	239	228	467	234	218	452
Aldea	57	64	121	114	121	235	112	116	228
A Costa	41	59	100	36	35	71	37	32	69
Escobia	108	107	215	14	14	28	12	14	26
Froxán	24	23	47	14	15	29	13	14	27
Gondomil	9	11	20	8	7	15	9	7	16
Guxín	54	39	93	45	30	75	44	28	72
O Roncudo	12	7	19	8	6	14	7	7	14
CORME PORTO	686	862	1.548	705	694	1.399	656	640	1.296
COSPINDO	359	367	726	375	361	736	362	384	746
Valarés	7	6	13	9	3	12	6	5	11
Briallo	25	22	47	8	12	20	8	10	18
A Brixería	17	16	33	16	11	27	17	11	28
Cerezo de Abaixo	34	26	60	25	20	45	23	22	45
Couto	135	141	276	131	131	262	120	123	243
Currás	18	28	46	11	25	36	13	23	36
Ponteceso	123	128	251	175	159	334	175	190	365
TOTAL	1.350	1.539	2.889	1.319	1.283	2.602	1.252	1.242	2.494

No Mapa Topográfico Nacional a escala 1:25.000 (edición 1989) aparecen citados como asentamentos de poboación os núcleos de: A Aldea, A Area, Arnela, A Costa, A Escobia, Candelago, Corme-Porto, Froxán, Gondomil, Guxín, O Periñán, O Roncudo e Regadiña para a parroquia de Corme; e as de A Brixería, Carracido, Cedeira, Cerezo de Baixo, O Briallo, O Couto, Os Currás, e Ponteceso, para a de Cospindo; ainda que no nomenclátor da Xunta do ano 2000 non figura Carracido, si o fan, ademais, os de Balarés, O Campo, Horta de Montes, O Lugar da Fonte e Mato de tras do Souto. Segundo o xa citado nomenclátor pertencerían a Corme-Aldea: A Aldea, As Areas, Candelago, A Costa, A Escobia, Froxán, Gondomil, A Granxa, Guxín, As Pedras Miúdas e O Roncudo; e serían de Corme-Porto os asentamentos de A Atalaia, O Caramanchón, As Forcadas, O Gafote, O Porto de Corme, As Regadiñas e Riloa.

RECURSOS ECONÓMICOS

Entre os datos que sacamos da citada viaxe pastoral de Del Hoyo destaca que a presentación da cura para Corme correspondía ao mosteiro de Sobrado, mentres que a sinecura correspondíalle ao patrón da capela de Alba. En canto as rendas que pagaban os veciños á igrexa dinos que tiñan que pagar un total de "24 cargas de todo pan" (unha carga eran uns 12 ferrados). Ao díciros de todo pan entendemos os cereais que se cultivaban na época, entre os que non figuraba o millo pero si o "mixo" ou millo miúdo, o trigo e o centeo. En ningún caso nos fala de producións relacionadas co mar.

Para Cospindo dinos que cos "fructos tres partes la dos y un desmero, la cura y la otra, por sinecura, Pedro Gayoso, estudiante". A cura era de presentación do mosteiro de Sobrado e a sinecura de provisión eclesiástica ordinaria. Por esas datas contaba coa ermida de santa Mariña.

Se temos en conta que a parroquia de A Graña, anexo de Cospindo, fora priorado do mosteiro de Sobrado de Bernardos, é posible que esa fose dominio do mosteiro de Sobrado dos Monxes a comezos do XVII. As rendas dos veciños á cura eran moi similares (25 cargas) o que nos pode estar falando de que era más rica que Corme posto que coa metade da poboación pagaba as mesmas rendas.

Nun documento histórico obra do cura liberal de San Andrés de Rabanedo (León) pero natural de Soesto, Juan Antonio Posse, recollido por Lema Suárez falando da situación dos portos de Laxe e Corme a comezos do XIX dinos textualmente:

"La ocupación principal de los naturales (de Corme) es la pesca, a que son más aplicados que los de Laje, porque no son impedidos por las trabas del "Monopolio"; han conservado las propiedades de sus redes y lanchas para pescar a su arbitrio; bien diferentes de los de Laje, que se deshicieron de sus aparejos, de los que se enseñorearon los catalanes, quedando a la merced de éstos, que los alquilan o se valen de otros a su arbitrio".

Algúns anos antes, cara a 1804, o ilustrado Lucas Labrada na "Descripción económica del Reyno de Galicia" deixou dito o seguinte: "Por la banda de naciente de la ría está el puertecito de Corme y enfrente por la del sur el de Laxe. En uno y otro puerto se dedican los naturales a la pesca que podría ascender en año común a 24.000 millares de sardinas y 350 quintales de congrio..."

A situación non debía ser tan boa como nos di Lucas Labrada ou o cura Posse posto que poucos anos máis tarde, ao redor de 1850, se buscamos no diccionario "Madoz" a voz Corme veremos que, entre outras cousas, nos di no apartado de industria: "...IND.: la agrícola, la marinera y pesca, esta, con especialidad la de sardina, constitúa la principal riqueza de estos naturales, pero se halla hoy en notable decadencia por el abandono con que se han mirado los abusos cometidos en ella..." Tamén nos di que se producían: maíz, patatas, trigo, centeno, cebada y algunas legumbres; cría ganado, prefiriendo el vacuno..."

Para Cospindo a información de tipo económico que nos dá o Madoz é a seguinte: "...El TERRENO participa de monte, pero el destinado a cultivo es un llano fértil: le cruza el CAMINO de Corme a Vimianzo, cortado por el Allones sobre el cual se encuentra el puente denominado Puente-Ceso; es de piedra y está en el mayor abandono. El CORREO se recibe por La Coruña. PROD.: maíz, legumbres, patatas, lino, poca fruta y mucho pasto; cría ganado de todas especies..."

Bastante detallada é descripción das actividades económicas que polos anos 20 do século pasado fai Carré "...Vive el pueblo de Corme de la pesca y de la industria del salazón de pescados y fue declarado puerto refugio para lanchas pescadoras, acordándose la colocación de boyas de amarre..." "...los naturales de Corme, supieron imprimir gran desarrollo a la industria y navegación y por su puerto expórtase gran cantidad de madera. La salazón es importante, y cuenta con seis fábricas con sus tarrafas de vapor para la pesca, que se pueden valorar una con otra en 200.000 pesetas. Sostiene su tráfico con 45 buques, todos de Corme, mayores de cien toneladas y menores de quinientas dedicadas al comercio de cabotaje y al extranjero" "...Además de los vapores y tarrafas dedicados a la pesca cuenta con numerosas embarcaciones menores. Hay una cetárea para la cría de langostas y tres estadas para curar o secar el congrio..." "... en el puerto hay continuamente fondeados varios buques en espera de viento o mejora del tiempo. Son dos los astilleros con que cuenta actualmente, y cada uno de ellos con todos los servicios necesarios, incluso un aserradero mecánico para maderas de todas las dimensiones. Los buques que se construyen son para San Sebastián, Bilbao, Gijón, Coruña, Corme y otros puertos..." "...En Corme hay escuela nacional de niños, y como puerto tiene puesto de carabineros, de más categoría que el de Puente-Ceso..."

Vila de Corme.

Por esas mesmas datas, da parroquia de Cospindo díños o seguinte: "Se recolectan en el término cereales, legumbres patatas y frutas. Se hace un gran comercio de exportación de madeira de pino, y cuenta con dos serrerías mecánicas y otras varias a mano. También se explotan las industrias de mar y especialmente la solla. Cría ganado, sobre todo vacuno, objeto de gran tráfico, y son excelentes los pastos donde se cría. En las marismas de su estuario, en la desembocadura del río, se han aprovechado y saneado terrenos para cultivo y pradería..." "... las comunicaciones con la capital del partido y de la provincia son por automóvil diario..." "... Por la carretera de Buño está a dos kilómetros de la cabeza del ayuntamiento..." "El puerto de Puente-Ceso es de algún movimiento, exportándose cereales habichuelas y maderas, y siendo bastante crecido el producto de la pesca" "...Tiene la parroquia una escuela nacional de niños que está en Puente-Ceso. En dicho punto se halla el puesto de carabineros y la ayudantía de marina y cuenta con estación telegráfica que enlaza con la villa de Carballo, capital de su juzgado. También tiene cuartelillo para la Guardia civil, que sirve a los ayuntamientos de Ponte-Ceso, Laxe y Cabana. No faltan hospedajes, farmacias, notario y otros elementos, así como un gran salón para espectáculos. Hay aserraderos mecánicos de madera. El antiguo puente romano que había aquí, muy hermoso y de piedra, por su estado ruinoso y de abandono fue substituido por el actual..."

Nas dúas primeras décadas do século XX foron anos de prosperidade para Corme posto que funcionaban 8 fábricas de conserva que traballaban arreo. Contaban

cuns 45 mercantes de menos de 500 toneladas e pasa a ser o primeiro porto de España en exportación de madeira. Nos últimos anos desta segunda década comeza a funcionar a liña regular de viaxeiros a cargo da empresa Guillén e instálase a luz eléctrica. A comezos dos 40 a pesca entra en crise pola escasez de sardiña. A finais dos anos 50 é de destacar a abundancia de ollomol e a finais dos 60 comeza a funcionar a traída de augas. No ano 1992 comeza a festa de exaltación do percebe do Roncado e, entre o 2000 e o 2002, lévanse a cabo melloras no porto.

Mina de Valarés

Habería que referirse primeiro ós traballos que tiña feito D. Isidro Parga Pondal e ó seu mapa xeolóxico da zona. Varios catedráticos xuntáranse neste proxecto. Propiedade de Titania S.A. que tamén eran propietarios das minas de Laxe, matadeiros en Portriño e en Mérida e a Pegaso de Barcelona. Uns dos propietarios eran os Fernández de Lugo (un participa agora de Pescanova, outro de Zeltia).

Compraron os terreos dos edificios da mina ao pai de D. Jaime Valdés por 100.000 ptas. Posteriormente esos terreos, unha vez cerrada a mina foron vendidos á Deputación Provincial por 3.000.000 de ptas.

Empezaron cun lavadoiro rudimentario. Cando se montou a mina, foi a empresa a que trouxo a electricidade dende o Couto e compráballa a D. Manuel Vázquez, o dono da central de Caldas. Nalgún momento este señor cortoulle a corrente e durante meses tiveron un compresor ata que lle gañaron un xuizo e tivo que volver a venderlle a electricidade.

A empresa fixo tamén o peirao que era utilizado únicamente pola empresa. A Deputación fixo tamén neste momento a estrada (*no ano 39 ainda non estaba rematada a estrada*). Ata este momento só había camiños.

A mina durou uns 26 anos, dende 1.936 ata 1.962. O encargado xeral da mina era D. Casto que vivía coa súa familia nun chalet que había na parte superior dos edificios. Ademais do chalet estaban as naves da mina nas que había 7 mesas clasificadoras, o almacén e as piscinas que se enchián con auga do mar cando a marea estaba alta. Tiñan unha máquina separadora moi boa.

No primeiro momento sacaban o titanio da praia pequena que tiña 1,5 m. de espesor de titano puro. Logo sacárono do pinar, onde había moito menos e logo intentaron saírse desta zona pero xa non había e empezaron a traelo de Anxeriz, traíano os camións de Canedo da Silva.

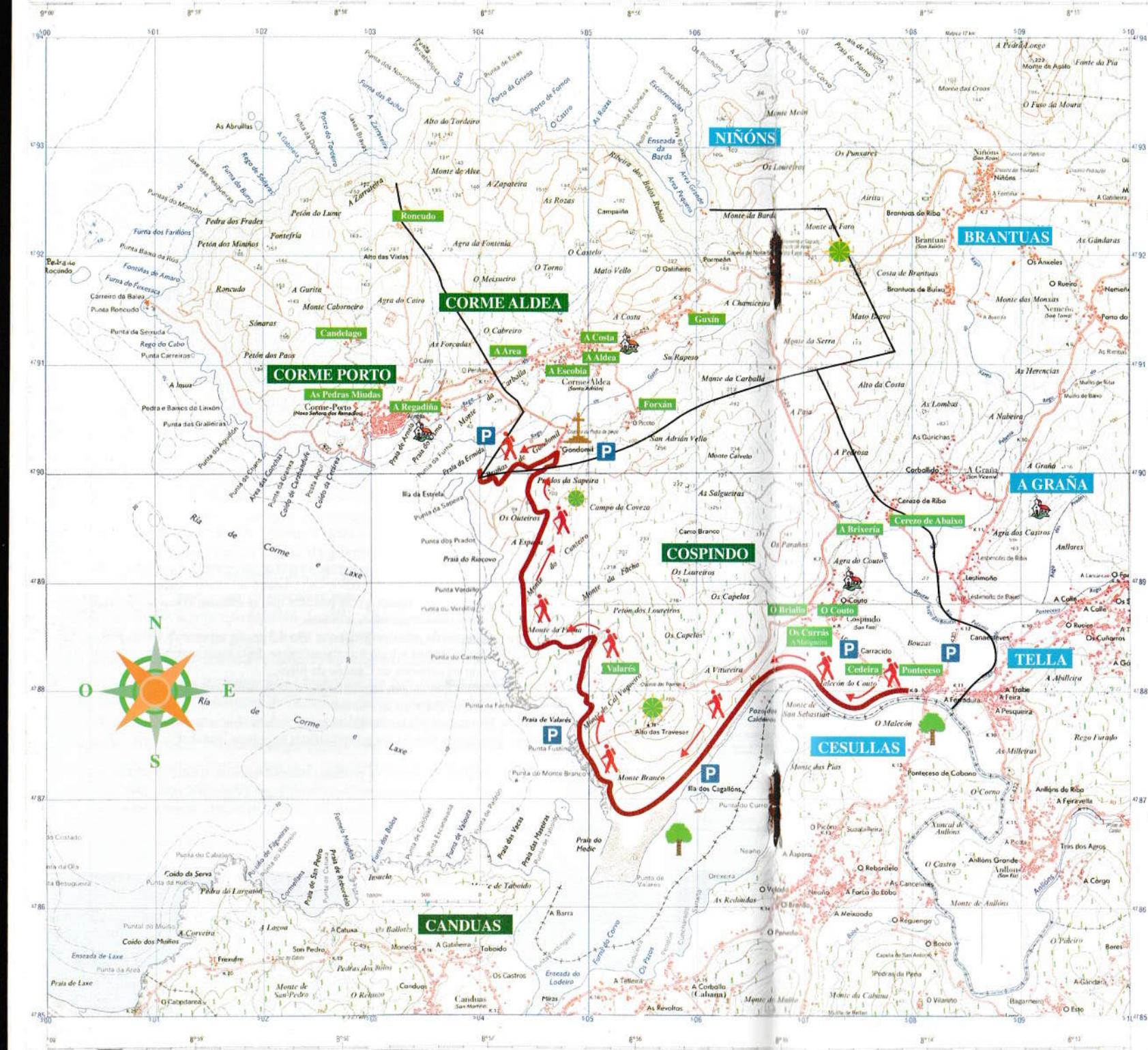
Na mina traballaban unhas 40 persoas que nalgún momento pasaron de cen. (sempre pasaron de 20) moita xente do Couto, de Froxán,... Traballábase en tres turnos.

José Souto traballou dende os 14 anos, dende o ano 48 ata o 62. Gañaba 7 pesetas diárias que eran pagadas cada 15 días As mulleres, que carrexaban o mineral en baldeas na cabeza, gañaban menos. Tiñan un mes de vacacionís ao ano.

A mina tiña un economato que vendía a bo preço os produtos máis necesarios: aceite, arroz, fariña, azúcar... Viña tódolos meses un camión cargado. Os materiais que deron lugar á mina procedían dos montes darredor. Estes son uns materiais pesados que van caíndo cara ao sitio máis baixo e depositándose ali, neste caso na maior parte no fondo da praia pequena de Valarés.

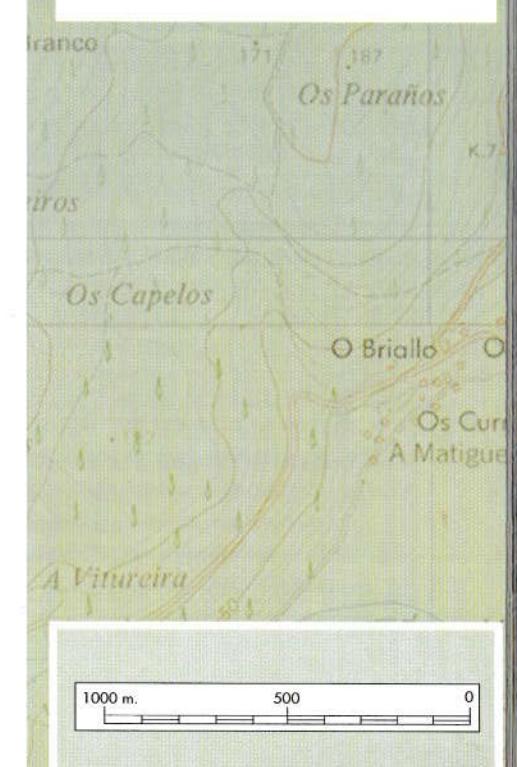
A área subíase nunha cinta que tiña uns "cojinóns" (culleres) que a subían ata unha criba vibradora que peneiraba según tamaños. Outra cinta volvía subir ata 6 mesas que peneiraban e clasificaban polo peso. E levábanla a uns depósitos. De ahí a uns secadoiros e a outra máquina clasificadora con electroimáns. Clasificaba a ilmenita, o rutilo, a casiterita... Tiñan uns laboratorios en Catoira.

O titanio vendíase sobre todo para: Pinturas: blanco de titanio, electrodos, etc.

LENDa DO MAPA

- ESTRADA**
- PISTA**
- CAMIÑO**
- LÍMITE MUNICIPAL**
- LÍMITE PARROQUIAL**
- RUTA A PÉ**
- IGREXA OU CAPELA**
- CRUEIRO**
- PARADAS**
- ESPAÇO NATURAL**
- VISTA PANORÁMICA**

EVOLUCIÓN DAS CAPTURAS NO ESTEIRO DO ANLLÓNS

	BERBERECHE		AMEIXA FINA		MINCHA		OSTRA	
ANO	QUILO	EUROS	QUILOS	EUROS	QUILOS	EUROS	UNIDA	EUROS
1991	153.410	150.007	-----	-----	-----	-----	-----	-----
1992	134.061	80.572	-----	-----	-----	-----	-----	-----
1993	213.900	168.409	-----	-----	-----	-----	-----	-----
1994	87.674	78.481	-----	-----	-----	-----	-----	-----
1995	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
1996	7.114	12.198	5	81,14	-----	-----	-----	-----
1997	39.921	79.896	101	1424	-----	-----	-----	-----
1998	-----	-----	-----	-----	4.330	5.958	1.470	238
1999	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
2000	25.635	51.207	-----	-----	-----	-----	-----	-----
2001	13.848	52.425	48	1.102	-----	-----	23	739
2002	29.971	69.390	128,5	2.356	-----	-----	-----	-----
2003	47.882	162.021	48	1.589	-----	-----	-----	-----
2004	139.215	395.550	-----	-----	-----	-----	-----	-----

A mediados do século XX foi moi importante a extracción de titanio en Valarés para o que se fixo un peirao para o servicio da empresa mineira. Co esgotamento dos filóns, maiormente sedimentarios a explotación mineira desapareceu, pero mantense en pé o peirao. Hoxe Valarés coa súa praia e o seu piñeiral a rentes da mesma, é un importante punto de atracción para os que se queiran achegar a tomarse un baño.

Durante bastante tempo o Anllóns foi aproveitado para transportar a madeira que se cortaba nos montes próximos e que despois de ser traballada nos serradoiros da beira do río era exportada polos portos de Corme ou Laxe.

Debido a esta abundancia de madeira, nos anos 70 houbo un intento moi serio de instalar unha papeleira no esteiro do Anllóns e, de feito, a empresa que a quería instalar, adquiriu unha importante superficie de terreo, da que a día de hoxe ainda é propietaria, que se ocuparía coa fábrica e os depósitos de madeira. Afortunadamente a presión popular fixo que tal instalación non se levase a cabo e a fermosura da paisaxe quedase intacta, liberando á ría da contaminación que tal industria acarrearía.

Ata non hai moitos anos, era posible pescar angulas en abundancia e mesmo reos, se ben os salmons, moi abundantes noutras épocas, hai xa moito tempo que deixaron de ser habituais pola zona.

Subasta de percebes na lonxa de Corme.

No ano 2002 as especies de maior volume de venda que pasaron pola lonxa de Corme foron: os ourizos, con case a metade do total. Outras especies importantes foron, pola súa importancia económica, os lirios, xurelos, xardas, argazon-liquen, percebes, argazo-gelidum, faneca, polbo, pescada e así ata un total de 25 especies.

O MARISQUEO

No ano 1.989 foi legalizada a "Asociación de mariscadores do Esteiro do Anllóns" que ten a concesión de marisqueo sobre unha área de 600.000 m², quedando unha zona libre de 400.000 m², para un total de zona de marisqueo de 1.000.000 de m². A Asociación ten neste momento 38 socios cuia profesión é a de mariscadores. De sempre o Esteiro do Anllóns foi produtor de berberecho e neste momento é o seu principal produto. Dende que empezou a traballar a Asociación fixérsonse probas con outros mariscos: as ostras, a ameixa fina e a ameixa xaponesa. O maior perigo para a zona de marisqueo son as riadas. Pero, sen dúbida, o maior desastre para o marisqueo foi a rotura da Barra aló polo 1.995 que supuxo unha baixa na cantidade de marisco que tardou moitos anos en recuperarse.

Tamén se observa un descenso no marisco que se extraeu despois do desastre do Prestige pero non é polos efectos deste feito que non afectou ao interior do esteiro, senón porque o persoal da Asociación estivo adicado a outras labores contratadas pola empresa Tragsa.

Pódese dicir que se non hai outras circunstancias que podan afectar ao esteiro, neste momento parece que está estabilizándose o marisqueo e tamén a vida da Asociación e que as perspectivas son boas.

Das 1.312 persoas censadas en actividades pesqueiras e marisqueiras na comarca de Bergantiños nos anos 90, unhas 305 correspondían a Corme, a maior parte de mariscadores de percebe a pé, xa que 66 eran tripulantes de embarcacións pesqueiras, 42 mariscadores a flote e 197 mariscadores a pé. Supoñían o 8,71% da poboación activa do concello. Dos case 9 millóns de quilos de peixe descargados nos portos da comarca en 1990, valorados en case 8 millóns de euros, o desembarcado en Corme supuxo o 18,3 e o 12,9% respectivamente.

A pesca desembarcada nese ano en Corme foron un total de 1.586.855 quilos, 29.494 de crustáceos, 25.178 de moluscos, valorados todos eles en pouco máis dun millón de euros.

A pesca da angula

Arredor do ano 1.945 veu vivir a Ponteceso unha muller que estaba casada cun Guardia Civil e que era de O Burgo da Coruña e foi esta muller a que empezou a ir á angula no río Anllóns. Aquí en Ponteceso non se pescaban eses bichiños pequeninos que se atopaban cando se ía á senrada, ou cando se poñía a estacada para a pesca da solla. Nos anos seguintes houbo xente que foi á angula e que nalgúns casos pescou grandes cantidades: 3 persoas nunha gamela nun día 200 kg., 7 mozos a pé nunha noite 800 kg. Durante moitos anos algunas persoas tiñan unha axuda importante na venda da angula para a súa economía ainda que para eso houbera que pasar boa parte das noites más duras do inverno na beira do río con roupa de abrigo, cubertos cun traxe de augas, unhas boas botas de augas e cos trebellos de anguleiros: un caixón de madeira, un quinqué que se converteu cos anos en bombona de gas, un trueiro cun mango de 4 ou 5 metros. Nestes anos era corrente que xente das vilas e cidades próximas se acercaran a Ponteceso a tomar unhas tapas de angulas por un precio moi arreglado. Hoxe as cantidades de angula que se pescan son moi inferiores, igual que as cantidades de anguiñas, de reos, de sollas, de lampreas...

A estacada

A estacada era unha forma tradicional de pesca da solla que se fixo no esteiro do Anllóns ata hai algúns anos. Este tipo de pesca era utilizado polas xentes de Cabana e do Couto. Había dous modelos según fora con apoio de carros e animais ou sen eles, só con traballo humano. Dependía do tamaño da rede que se tiña: se a rede era pequena todos os traballos facíanse manualmente, se a rede era longa precisábase o uso de dous carros, arado. Un carro levaba a rede e o outro as estacas de loureiro, salgueiro... Este tipo de pesca facíase na enseada da Insua e había unhas postas mellores ca outras: a area das Pías ou ao lado da illa dos Cagallóns eran dúas postas boas. Facíase un rego neste caso cun arado tirado polas vacas, noutros casos en que a rede era pequena o rego facíase co sacho. O rego cruzaba a canle e íase cerrando mirando cara a Ponte, enroscándose moito sobre si nos dous extremos, chamados chalóns ou ferraduras, que eran así para que as sollas ao chegar ali deran volta e non se saíran da rede polos laterais. Por fóra do rego poñíase unha fila de estacas todo ao longo, separadas entre si coma un

metro. Levábase un ferro para facer os buratos e cravar as estacas de forma que non as poidera levar a marea. Íase estendendo a rede na area, ao longo do suco, de maneira que estivese ben posta. A rede era duns 2 m. de ancho, feita con fio de pita, e levaba pola parte de abajo unha corda e chumbadas de plomo cada m., ou así e pola parte de arriba, outra corda con cortizas. Colgábase a rede das estacas, estas tiñan os gallos das ramas, onde se fan asegurando as cortizas. A rede que sobraba por abaxo, unha vez colgada das estacas, metíase no rego de maneira que quedase firme, non froxa, e cubriase ben de area cos sachos. Por baixo a rede tiña que quedar ben suxeita coa area, que non a erguese a marea e non deixase pasar as sollas, que son peixe que nada polo fondo. Unha vez ben colocada a rede desenganchábase da parte de arriba, das estacas toda a rede menos os dous extremos ou chalóns, as últimas catro estacas de cada lado. Esta rede recollíase ben colocadiña no chan e cubriase cada metro ou así con un pouco de area, con que fora doado volvela erguer despois de que tivera subido a marea.

Cando xa subira a marea ata o medio das estacas e con ela as sollas, íase en gamela e erguíase a rede polo extremo das cortizas que quedara medio suxeita no chan, e enganchábase nas estacas. Cando volvíva baixar a marea as sollas quedaban atrapadas, non podían baixar e íase recoller o peixe, había que ir antes de que baixara de todo a marea porque se quedaba o peixe descuberto os corvos comían as sollas e as gaivotas comíanlle os ollos. O peixe que se recollía era fundamentalmente solla, que se ia metendo nunha bolsa que se levaba colgada. A robaliza, o muxo son capaces de saltar por riba da rede. De todas maneiras tamén se collía muxo ou ás veces unha **ten**, peixe grande de uns 3 Kg ou máis. Parecido ao muxo pero cunha cabeza máis ancha. De cando en cando, algún robalo caía na rede.

Recollido o peixe volvíase a facer a manobra de baixar a rede da súa parte superior e deixala preparada para a seguinte marea, xa que cada vez que se montaba a estacada aproveitábase para dúas mareas. Unha vez recollida a segunda marea recollíanse tamén as estacas e traíase todo para a casa. Había que ir vender o peixe e ao chegar á casa había que limpar, poñer a secar e repasar a rede. As sollas íanse vender a Carballo ou á Coruña en caixóns. O muxo vendíase en Ponteceso e Tella e tiña boa aceptación. O muxo da Insua é más delgado e ten coma unhas cunchas amarela nos laterais da cabeza. O muxo que sobe e se alimenta máis arriba, na Ponte é más ancho, más barrigudo, más aparente, pero sabe a lodo e para a xente que entende é menos apetecible.

A fisga

Otro tipo de pesca da solla que durou ata non fai moitos anos foi a pesca con fisga. Esta pesca facíase no esteiro do Anllóns con marea baixa e a pé descalzo. Xeralmente íase en grupo, se o grupo era algo numeroso íase intentando abarcar a canle. Nalgúns casos dun lado fan os do Couto e dende o outro lado os de Cabana e cruzábanse. A fisga era un instrumento coma unha forquita a que os ferreiros lle amañaban os gallos de forma que nas puntas tuveran unhas galadas coma ás dos anzois. Os solleiros ían avanzando e cravando a fisga para tentar de cravar as sollas. Os bos solleiros xa vián as sollas e pisábanas para collellas coas dúas mans pola boca e pola cola para que non escaparan e metela na bolsa que levaban colgada. Os novatos ao sentir a sensación de pisar a solla erguían o pé e a solla escapaba. A pesca con fisga, desapareceu coincidindo coa aparición da Asociación de Mariscadores do Esteiro do Anllóns, a finais dos anos oitenta.

RESEÑA HISTÓRICA

AS PRIMEIRAS RAÍCES

Non temos constancia da existencia de restos megalíticos nas parroquias de Cospindo ou de Corme. Manuel Saralegui, na súa obra: *Los monumentos megalíticos de España* (1918), cita a existencia dun círculo lítico na illa da Estrela, situada fronte á praia da Ermida, pero deste resto prehistórico non se conserva ningún vestixio. Da época do bronce, Antón Rodríguez Casal, fálanos dun petroglifo situado ao pé dun cruceiro do lugar de Escobia (Corme-Aldea), vestixio que tampouco fomos capaz de localizar.

Non hai moitos anos preto da aldea do Roncudo, na Campaña e no Cairo, apareceron petroglifos, de difícil datación, igual cos do resto de Galicia. A situación ao aire libre, sen ningún tipo de sinalización, nin protección, fai que a súa conservación corra perigo, a pesar de que sexan de grande importancia para a comarca de Bergantiños por ser das poucas mostras existentes da arte rupestre que temos no territorio comarcal.

Un resto histórico de suma importancia represéntao a **Pedra da Serpe**, unha das poucas representacións de culto pagán que temos en Galicia. Aínda que o tema representado é prehistórico, non obstante a realización do relevo da serpe é de época posterior, romana, medieval, ou incluso máis tardía.

Da cultura castrexa consérvanse nestas tres parroquias os restos de tres recintos castrexos, todos eles bastante deteriorados. Na de san Tirso de Cospindo atópase o **castro de Cerezo**, situado ao oeste da estrada de Lestimón a Cerezo de Abaixo, preto do regato dos Pelamios. Este recinto destaca sobre a chaira que forma a agra do Couto, presentando sólidas murallas na vertente oriental. Na parte occidental os muros están agochados baixo a vexetación. Segundo información dos vecinos, no castro apareceron anacos de cerámica, un cacho de ferro como dunha pata, outro ferro "queimado", como un coitelo sen mango. Disto fará un 30 anos. Estes mesmo veciños tamén nos informaron de que antes de que se fixera o malecón, toda esta veiga do Couto quedaba asolagada pola marea, ata abaixo da igrexa de Carballido e da igrexa da Graña.

Castro de Cerezo

O único lugar onde non chegaba a auga era o castro, por iso construíron ali as casas e tamén por iso apareceron mexillóns (probablemente serían berberechos dunha especie extinguida na Idade Media).

"Ó pé do castro de Cerezo está a leira O Foxo porque era a trincheira dos mouros. En Cerezo de Riba está a leira Caldeira e a Agra dos Romero. Nesta agra estaba a fábrica de cerámica dos mouros". (¿Unha posible vila romana?).

Os outros dous castros sitúanse na parroquia de Corme-Aldea, deles infórmanos Rodriguez Casal na súa Carta Arqueolóxica da comarca de Bergantiños. O denominado **O Castro**, sitúase na beiramar, na enseada da Barda, ao norte da Aldea de Corme. Parte das súas defensas constitúen os propios acantilados. Son poucos os vestixios castreños que se conservan. No lugar atópase abundante tégula romana.

O seu folclore fálanos da existencia dun pozo no que había encantos e de que naquel lugar vivían os mouros.

O **castro da illa da Estrela**, tamén pertencente a esta mesma parroquia, sitúase no illote que hai fronte á praia da Ermida. Consérvanse poucos restos deste recinto castrexo, xa que sobre el construiuse a capela en honra da Virxe da Estrela.

O seu folclore cóntanos que na praia vivían unhas xentes que tiñan un rei e que viñeron os mouros e destruíron a súa cidade. Un castro de características semellantes a este conservase no illote do Castelo, preto do cabo Touriñán.

IDADE MEDIA

A historia medieval das parroquias de Cospindo e Corme, está vinculada á súa pertencia ao mosteiro cisterciense de Sobrado dos Monxes, tal como se recolle nun documento do ano 1179, no que o rei de Galicia e León, Alfonso II, fai unha doazón a este mosteiro de varias propiedades situadas na ribeira baixa do Anllóns, entre elas, dúas partes da igrexa de Cospindo con todos os seus coutos e reguengo; así coma da igrexa de Corme.

"Eu, D. Fernando pola gracia de Deus, rei de Hispania, co fillo meu, rei D. Alfonso, dou ao mosteiro de Sta. María Superaddi (Sobrado) e a a vos, D. Egidio, venerables abade deste mosteiro, e ós vosos sucesores e a todos os monxes, tantos presentes coma futuros, aquelas igrexas que lle chaman de Armerezo (Almerez) e de Curispinet (Cospindo) e dónvolas por tales termos: por medio a veiga do flumen do Decesso (Anllóns) e por juncal (xuncal) de Telia (Tella) e así polo lugar que divide as berdades da villa de Telia e da villa Lestimonis (Lestimón) e así por Moagión (?) e por Maytupri (?) e así por Blantones (Brantus) e así por Corme e por monte Virdium (monte Branco?), que entra no mar. Das ditas igrexas tedes con toda súa voz (xeración) e dereitatura e heredades, tanto eclesiásticas como laicas, terras, viñas, pastos, montes, fontes, con entradas e saídas".

No ano 1180, os monxes de Sobrado aforan as igrexas de Almerez, Cospindo, Corme e Cesullas ao conde D. Gómez.

A súa pertencia a Sobrado, tamén nola confirma o cardeal Jerónimo del Hoyo, dicindo que este mosteiro conserva o dereito de presentación destas dúas parroquias pontecesáns. Precisamente o topónimo de O Couto, refírese ao lugar acoutado ou pechado, que foi doado a aquel mosteiro.

No ano 1500, o mosteiro de Sobrado mercou a casa do priorado en Cerezo (*a Casa dos Flaires*) por 3400 maravedís. Segundo información dos vecinos esta casa tiña detrás unha capela, onde hoxe hai un galpón, e fronte a ela, construiuse hai un 60 anos unha casa, aparecendo un túnel de pedra que segundo a xente: “*fora feito polo flaires para fuxir ata a igrexa de Couto, coa que comunicaba. Apareceron pedras traballadas e cavouse na eira da casa, en busca dun caldeiro de cartos agochados polos carlistas. Houbo que traer planchas de pedra para tapar o túnel e, áinda así, hoxe resíntese a casa do lado*”

O mosteiro de Sobrado no ano 1592 gaña un preito ao Conde de Altamira, quen non recoñecía, a sentencia da Adxencia de Galicia (19 de xuño de 1565), dando ao mosteiro a posesión da xurisdicción civil e criminal no seu couto, xa que o conde pretendía prender no Couto e levar os presos ao cárcere do xulgado de Mens. A pesares dos confrontamentos coa nobreza laica, este mesmo mosteiro afórralle en 1698 o lugar de Gondomil a D. Antonio Moscoso e Caamaño e consortes, emparentado co conde de Altamira, seguramente pertencente á casa fidalga de Gondomil.

No Catastro do Marqués da Ensenada na parroquia de Corme aparece como fidalgo Antonio España, que era o señor desta casa.

A poboación durante esta época, eminentemente agrícola, concentrábbase na parroquia de Cospindo, nas aldeas que circundan as terras fértils da súa agra.

Escudo da casa de Gondomil

Tamén había un pequeno núcleo no val de Valarés, onde se fundou a capela de santa Mariña. Na parroquia de Corme, a meirande parte da poboación situábase no pequeno val de Froxán e Gondomil, onde se atopaba a igrexa parroquial desaparecida de santo Adrián Vello. Logo estaban os pequenos núcleos da aldea do Roncudo e de Corme Porto.

No Catastro do Marqués da Ensenada aparece o topónimo “Igrexario Vello” en Forxán, en oposición á nova igrexa construída en Aldea Grande (Corme Aldea). No cemiterio do antigo igrexario había tumbas sepulcras con representación de figuras humanas ou ferramentas, semellantes ás que se conservan na igrexa de santa María a Nova de Noia. Na aldea de Froxán áinda se conserva unha na que se representa unha figura antropomorfa.

No ano 1713 fundase a capela de san Xosé na Escobia, iniciativa que levou a cabo D. Francisco González de Layño, reitor de santo Adrián por “*atoparse de longa idade e con algúns achaques e vivir a un cuarto de legoa da parroquial*”.

O camiño principal que cruzaba estas terras era o cospeiro que desde Malpica, viña por Mens, Cores, A Graña e O Couto, para atravesar o río Cesso ou Allóns pola ponte estreita e sen barandas que había nesta época. Logo continuaba por Neaño, Canduas, Traba e Laxe cara a Camariñas. Tamén a esta ponte viña dar o camiño procedente de Corme, que seguía o trazado da denominada calzada romana, e que cruzaba o monte Calvelo e viña dar ao Couto.

Tampa sepulcral de Santo Adrián Vello

IDADE MODERNA

A comezos do século XVII, segundo nos informa o cadeal Del Hoyo, a parroquia de san Tirso de Cospindo, tiña 32 fregueses. Os froitos da parroquia dividíanse en tres partes: dúas correspondíanlle ao cura ou reitor, e unha pola sinecura, era para o estudante Pedro Gayoso. A presentación do párroco facíaa o mosteiro de Sobrado dos Monxes. Tamén nos informa da existencia da capela de santa Mariña, daquela situada en Valarés.

A principios do século XVIII, o crego Pedro Sánchez del Pozo, que ten casa no Quinteiro do Couto, funda a capela de san Xosé, no lado da Epístola da igrexa parroquial. No ano 1801, Manuel Gamallo "O Vello" e "O Mozo", están a traballar na fachada de san Tirso de Cospindo.

Parroquial de San Tirso de Cospindo.

Segundo información recollida no Catastro do Marqués da Ensenada (1753), esta freguesía pagaba rendas á capela de santa Ana da Coruña (9 ferrados de trigo e catro galiñas, de parte de varios veciños), ao cabido de Santiago (medio ferrado de trigo e a santa María do Campo da Coruña (varias leiras). Había naquela época 49 labregos e 21 labregas (de todo tipo de estado civil, poucas con maridos emigrantes). As outras profesións estaban formadas por: xastres (5), zapateiros (5), palilleiras (4), más 9 dependentes do cabeza de familia, ferreiros (3), taberneiros (2), texedores (2), fabricante de rocas (1), cortador (2), carpinteiro (1), sogueiros (4), estanquilleira e palilleira (1), curtidoira (1), arricero e maiordomo pedáneo (1).

Da parroquia de santo Adrián de Corme, Del Hoyo infórmanos que tiña 60 fregueses. Os froitos que recollía ían todos eles destinados ao párroco. A presentación correspondíalle tamén ao mosteiro de Sobrado. Dinos que hai una ermida nova edificada por Juan Gago, natural do mesmo pobo.

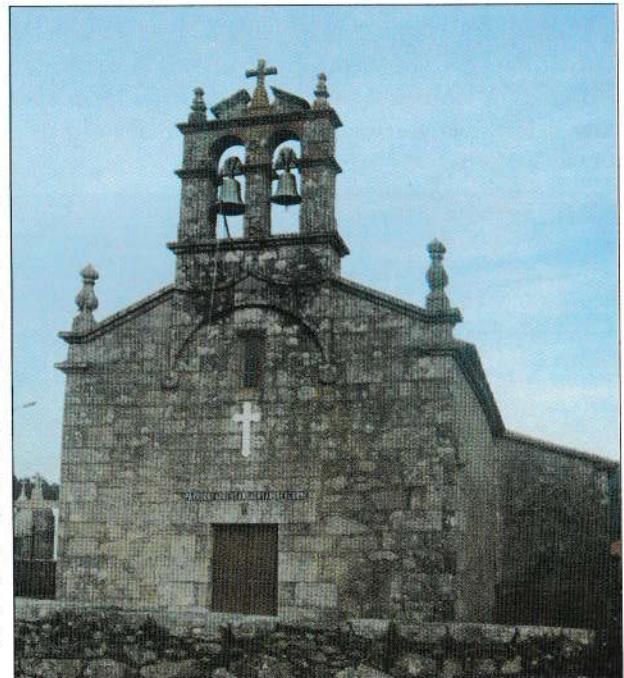
Este visitador non cita a capela da Virxe do Remedios, nin a da Virxe da Estrela. A primeira aparece documentada xa en 1647. Un visitador arcebispal dinos sobre ela en 1650: “non hai Santos Oleos na pía bautismal. Que os baxa e que se poña o Santísimo en tempo de inverno, que non hai perigo de monros no dito porto. Mando que se traña a esta igrexa a imaxe de santo Andrés, que está na ermida de Nª Sra. De Haestrela (sic) e se poña no lado da Epístola”.

No ano 1661, mándose poñer o Santísimo no porto: “por estar moi desviado da parroquia e haber nel mais de 60 fogos” (veciños, é dicir un 300 moradores).

No ano 1706, concretamente o 15 de xuño, bendícese a capela e santuario de santo Antón de Padua, situado no lugar de Gondomil, que erixiu e fundou Thomas de Monroy, arcebispo compostelán, sendo párroco Francisco González de Layño e testemuñas os párrocos de Brantus e Nemeño. Por esta mesma época Domingo García de Leys, veciño do Porto, solicita: “romper a parede do Evanxeo dos Remedios, para facer arco e capela de san Marcos”.

Neste parroquia de santo Adrián de Corme existía a cofradía do Dulcísimo Nome de Xesús, na que cada cofrade pagaba 2 libras de congro e, a partir de 1707, pasará a pagar unha libra, por pobreza dos cofrades.

Segundo o Catastro do Marqués de la Ensenada, esta freguesía pagaba rendas ao prior de Santiago e ao mosteiro de Sobrado. A profesión que ocupaba o maior número de persoas era a de labrego e xornaleiro (65), seguíalle a de mariñeiro (26); as demás repartíanse entre: tratantes de encaixes (8), xastres (7), merzeros de fierro e mariñeiros (5), texedores (2), canteiro (1), zapateiro (1), tratantes de xabón (1), axudante de tropas (1), estanquilleiro e texedor (1), mestre de nenos e notario (1).

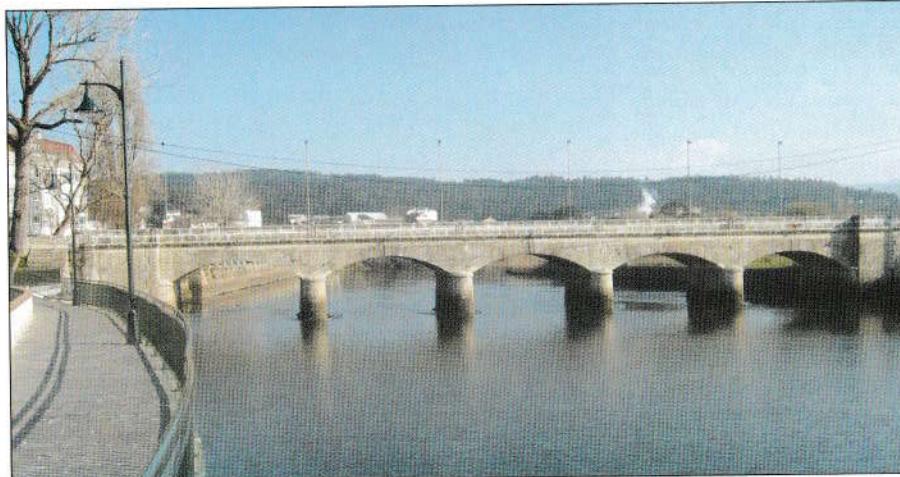
Parroquial de Santo Adrián de Corme Aldea.

Como datos a salientar temos o número de mulleres "que se teñen por si" (independentes), que representan un número elevado para a época (78), delas 44 viúvas e 10 con fillos mariñeiros; e os tratantes de encaixe, unha profesión moi estendida polos vilas mariñeiras da Costa da Morte, que nos amosa a importancia da comercialización desta artesanía.

No mapa do holandés Iohannis Van Keule (1680), aparece *Covermes* e o porto de *Covermes* (Corme). No de Domenico e Giovanni de Rossi de *Il Regno de Galicia*, aparecen os topónimos *Coyermes* e a Punta de *Coyermes*. Non obstante non aparece reflectido no mapa de Fernández Ojea de 1634 *Gallaecia Regnum*, tal como acontece coas vilas costeiras próximas de Camelle, Laxe, Malpica ou Caión.

José Cornide, no ano 1764, achéganos algúns datos de interese sobre o porto de Corme.

"Non ten defensa algúnhha, pódese desembarcar nel con toda comodidade (...). O lugar ten cento quince veciños, e é moi frecuentado polos pescadores cataláns, que fan nel salga de sardiña". Como podemos comprobar por esta información que nos ofrece o ilustrado coruñés, o porto cormelán xa tiña certa importancia pola súa actividade pesqueira. Resulta significativo o dato que nos ofrece sobre a presenza de cataláns. Nuns principio pensábbase que a chegada de fomentadores cataláns aos portos galegos reducíase fundamentalmente ás Rias Baixas, non obstante, temos documentada a súa estancia en todos os portos da Costa da Morte.

Ponte sobre o Anllóns.

A situación das vías de comunicación terrestres durante a época moderna, e boa parte da contemporánea, nas parroquias que estamos a estudar, así coma no resto da comarca e de Galicia, eran calamitosas. Lucas Labrada (1804) afirma: "*Galicia, cos peores camiños transversais que poden imaxinar, mal pode adiantar sen eles a cultura das terras, nin dar saída aos seus produtos*". No que respecta aos camiños locais destas parroquias manifesta: "*Atópanse intransitables especialmente no inverno*". Da ponte sobre o Anllóns, e outra máis pequena situada na Trabe, escribe: "*Non só están enteramente arruinadas, senón que asobre o mar que entra pola barra de Canduas na ría de Corme*". A estrada de Ponteceso a Corme (9 km.) levou facela 30 anos (1880-1910).

Á vista desta situación lamentable das vías de comunicación terrestres, preténdese potenciar o comercio marítimo para darlle saída aos produtos locais como podían ser os agrícolas, a madeira que se extraía dos piñeiraís bergantiñáns, ou a cerámica de Buño. A respecto desta dímos o padre Sarmiento, cando visita a comarca na súa viaxe a Galicia de 1745, que as embarcacións dos mariñeiros da Moureira de Pontevedra viñan a Ponteceso a embarcar as olas de Buño. Este mesmo relixioso bieito tamén nos deixa constancia de como era a ponte naquel momento: "*Estreita e sen barandas e cunha calzada*". Polo que podemos deducir a orixe medieval ou moderna desta primitiva construcción que había onde hoxe vemos a ponte recén restaurada.

IDADE CONTEMPORÁNEA

Cando en 1836 se leva a cabo a división territorial en concellos e partidos xudiciais, e polo tanto, desaparecen os señoríos e coutos xurisdicionais do Antigo Réxime, as parroquias de san Tirso de Cospindo, que pertencera á antigua xurisdicción de Almerez, que dependía do mosteiro de Sobrado; e a de Corme, que dependía da xurisdicción do arcebispado de Santiago, pasan a formar parte do novo concello da Bugalleira, denominado así por situarse nesta localidade da parroquia de Langueirón.

Este concello estaba formado por doce parroquias, xa que daquela aínda non se constituíran a de san Eleuterio de Tella, incluída en san Fiz de Anllóns, nin a de Corme-Porto, integrada na de Corme-Aldea.

Na proposta de reducción de concellos de 1842, que non chegou a levarse á práctica, o concello da Bugalleira, fora repartido entre o de Malpica e o de Cabana.

En 1866, a capitalidade do concello pasa da Bugalleira a Ponteceso, o que conleva tamén o cambio de nome do municipio. Houbo uns anos no que a casa consistorial estivo no lugar de Calle da parroquia de Tella, para logo voltar definitivamente a Ponteceso.

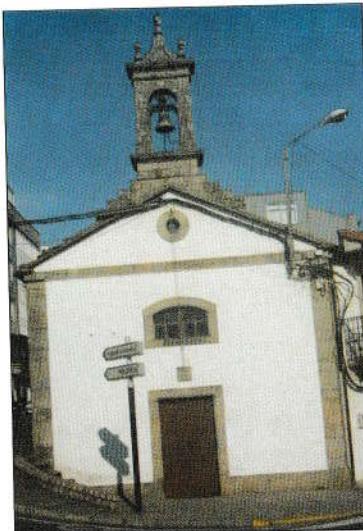
Casa consistorial de Ponteceso.

Na acta da sesión municipal (14 de xullo de 1879), recóllese a necesidade de construír unha capela na capital de Ponteceso: “á beira da estrada e nas inmediacións da nova e sólida ponte, na cal poida celebrarse eoirse misa nos días festivos”.

Tamén recolle que a capela de Valarés, onde se celebraba a festividades de santa Mariña, que era moi concorrida, está en ruinas e que agora celébrase na parroquial de Cospindo.

Cóntanos Carré Aldao que en honra desta santa galega, celebrábanse “animadas e importantes festas na primeira quincena de setembro”. E que desde o ano 1923, vense celebrando unha romaría semeillante aos Caneiros betanceiros. Desde a ponte saían as embarcacións coa Virxe río arriba aproveitando a subida da marea ata chegar ao prado das Canceliñas, na banda cabanesa, onde se celebraba a romaría.

Tiña a vila de Ponteceso nestes anos vinte, posto de carabineiros, garda civil, estación telegráfica, fondas, farmacia, notario e varias tendas comerciais.

Capela de Santa Mariña

A sona de Ponteceso venlle por ser berce de nacemento de **Eduardo Pondal**, un dos grandes escritores do Rexurdimento galego, xunto con Manuel Curros Enríquez e Rosalía de Castro. Pondal foi autor da letra do himno galego.

A vila de Corme é o principal núcleo urbano do concello de Ponteceso. Onde hoxe está este núcleo urbano, había antigamente pequenas entidades de poboación achegadas unhas a outras, pero sen formar un núcleo compacto. De feito no padrón de habitantes de comezos do século XX, Corme non aparece como unha única entidade de poboación.

As actividades pesqueiras e comerciais que se desenvolveron neste porto, fixeron aumentar considerablemente o número de habitantes na zona da Mariña, o que levou á configuración da vila cormelá tal como a percibimos na actualidade.

Por estas datas áinda Corme non configuraba unha parroquia propia, senón que pertencia a Corme Aldea. Na zona portuaria existía a capela de Nosa Señora dos Remedios transformada máis tarde en igrexa parroquial.

Nesta vila, naceu o egrexio mariño Francisco Mourelle de la Rúa, quen participou nas exploracións e conquistas que España levou a cabo na costa pacífica de América do Norte.

O núcleo urbano de Corme sufriu unha grande transformación nos últimos anos, o que lle fixo perder parte do encanto que tiña no pasado, coas súas rúas estreitas, as súas casas con corredor ou patín, pintadas de branco que lle daban todo o sabor dunha pequena vila mariñeira. Sen embargo se nos metemos polas rúas interiores, áinda podemos apreciar algunas construcións mariñeiras.

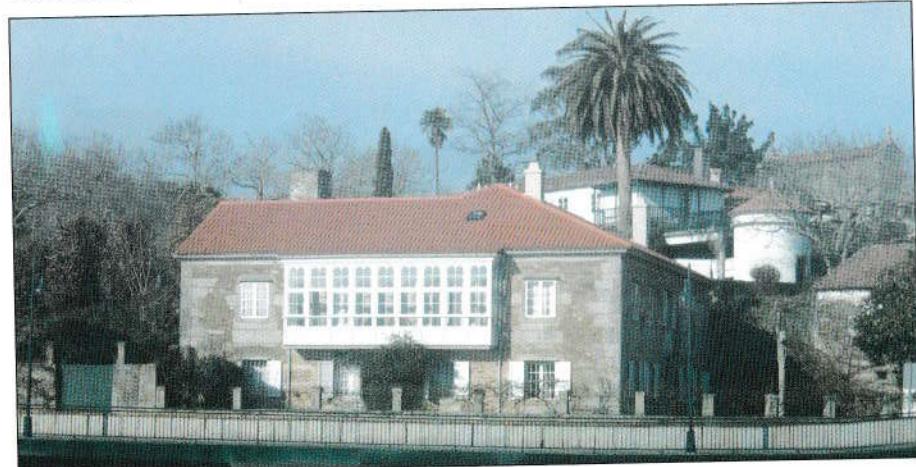
Vila de Corme desde a praia da Ermida.

ROTEIRO DE PONTECESO Á PRAIA DA ERMIDA

PARADA 1: PRAZA DE PONTECESO

A actual praza de Ponteceso, sitúase no antigo **Campo do Recheo**, que se realizara en tempos de Cesáreo Pondal, irmán do poeta. Nestes novos terreos, gañados á zona pantanosa que se formou na desembocadura do Anllóns, foi onde se emprazou a capela de santa Mariña, trasladada desde Valarés e onde se configurou o primitivo núcleo de Ponteceso. Tamén contribuíu a súa consolidación o trazado da estrada de Laxe a Buño, que cruzaba o Anllóns a través da nova ponte que se construíu en 1846, impulsada polo pai do bardo: Xoán González Pondal. Na outra banda temos a Ponteceso de Cabana, núcleo tamén próximo á ponte e máis antigo co que está na banda dereita.

De par da ponte está a **casa de Eduardo Pondal**, construída polo seu pai cara ao ano 1820, cos aforros que xuntou na emigración a Arxentina. Segundo nos informa Amado Ricón, os pais de Pondal eran naturais da vila de Laxe. O seu bisavó paterno viñera de Asturias para esta vila mariñeira, para ocupar un posto oficial. Procedía da parroquia de Lugo de Llanera, cercana a Oviedo, dunha aldea denominada tamén Pondal, que deu orixe a este apelido. A súa avoa materna, Rosario Chans Mourelle, viñera de Corme e estaba emparentada coa familia do coñecido mariño Francisco Mourelle de la Rúa.

Casa de Eduardo Pondal.

A situación da casa á beira do río permitíalle dispoñer dun embarcadoiro ao seu carón, por iso no baixo da casa houbo un almacén de sal, produto de grande importancia comercial naquela época.

Eduardo Pondal sempre se sentiu fachendoso de ter nacido nesta casa á beira do río e na pequena Ponteceso, tal como manifesta neste poema:

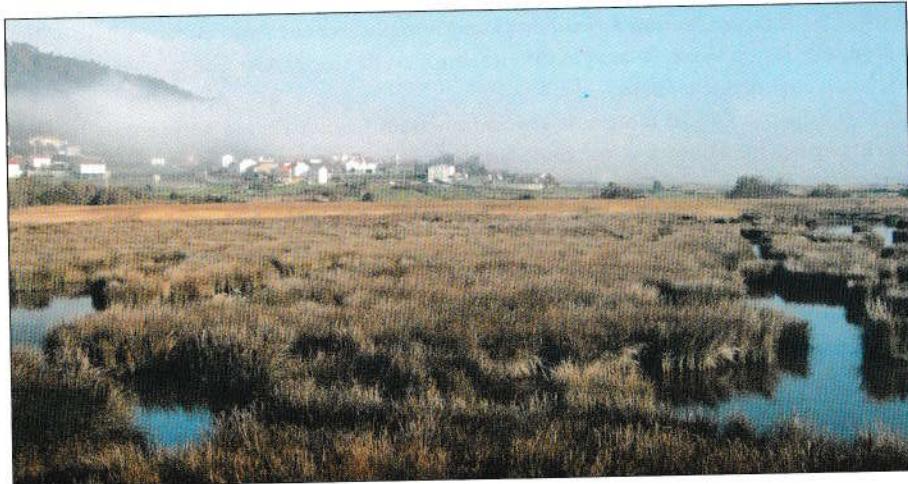
*Eu nacín en agreste soedade,
en nacín cabo dun agreste onteiro,
p'rondo o Anllóns, con nobre maxestade,
camiña ó seu destino derradeiro.
Eu non nacín en vila nin cíudad,
mas lonxe do seu ruído lisonxeiro:
eu nacín na pequena Ponteceso.*

Como homenaxe público, o pobo de Ponteceso levantoule en 1981 un **monólito** ao seu fillo predilecto, que vemos situado á beira do río, sombreado por dous grandes chopos, obra do artista Isaac Díaz Pardo. Sobre as rochas graníticas procedentes do Roncudo aparecen gravados varios versos do seu poema "A campana de Anllóns".

PARADA 2: XUNGAL PEQUENO

Pasada a casa de Pondal collemos o camiño que bordea o río e segue o trazado do denominado **Malecón do Couto**, un dique feito de pedra, bordeado todo por unha ringleira de tamargueiras que separa a canle do río da marisma ou xuncal. Este malecón, construído na segunda metade do século XIX, tiña a función de delimitar a canle do río e evitar o asulagamento das terras próximas. Na banda cabanesa hai outro coa mesma finalidade. Ao longo do seu trazado había varias comportas que impedían subir as augas da marea, non obstante permitían saír a augas continentais. Esta xunqueira extensa que vemos a dereita, denominada **O Xungal Grande**, está formado por terras lamacentas drenadas por unha rede de canles ou "xancias" e colonizadas maiormente por xuncos e carrizos. Resulta doado ver nesta zona variadas especies da rica avifauna do esteiro: garzas, patos, corvos mariños e incluso, o martiño peixeiro, entre outras moitas.

Despois de atravesar O Xungal Grande, abandonamos as marismas e adenramos, xa por terreos algo más secos, nun abrigado bosque de salgueiros, amenceiros, e con algúns que outro loureiro. Atravesamos por unha zona de prados delimitados por valados de granito e tamargueiras, ata empatar có camiño que vén de Currás. Estamos no chamado **Xungal Pequeno** onde faremos unha parada para observar o comezo do esteiro do río. Frente a nós, temos o monte de san Sebastián, cuberto de eucaliptos, e que debe o seu nome á existencia dunha capela dedicada a ese santo. Hoxe xa non quedan restos, tan só o topónimo de A Ermida.

Xungal Grande.

Pondal fálanos do pozo da Xerpa (da Serpenta), onde o río fai un recodo, e onde a tradición popular di que hai un encanto: unha serea metade serpe e metade muller, que mergulla e fascina aos que a ollan. Este mesmo autor tamén fai alusión ao "xungal dos mazaricos", do que di que pertence ao coto de Almerezco e que nel hai numerosas bandadas destas aves limícolas.

Aquí no Xungal Pequeno remata a pista asfaltada e comeza unha de terra que leva ata a barra. Sería preciso poñer unha barreira para evitar circular calquera tipo de vehículo motorizado a partir deste lugar.

PARADA 3: AO PÉ DO MONTE BRANCO, FRONTE Á INSUA

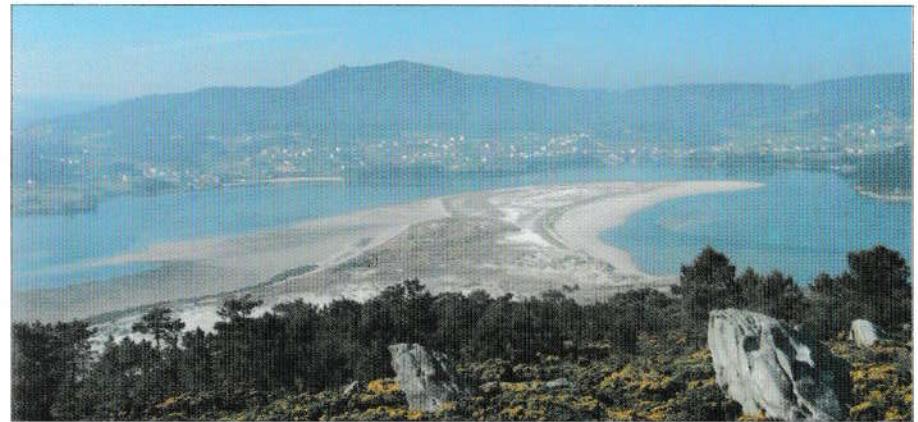
Desde O Xungal Pequeno seguimos o itinerario a través da pista de terra que leva ás dunas e á barra. Á dereita temos o monte Branco, que preto do xuncal dá un aspecto dun monte repoboados de eucaliptos, pero a medida que non imos achegando ás dunas a súa faciana varia. A vexetación diminúe, e en lugar de ser arbórea, transfórmase en dunar, motivado pola cantidade de area que cobre a súa aba sur e surleste. De aí o nome de **monte Branco**. O seu aspecto varia tamén segundo a estación do ano. Temos tamén un monte Branco na praia de Trece de Camariñas, que tivo unha formación semellante. Hai neste lugar un carreiro que sobe ao seu cumio desde o que podemos contemplar excelentes vistas sobre a ría e todo o esteiro do Anllóns.

Este monte de area non pasou desapercibido para Eduardo Pondal, que a diario víao desde a súa casa. Por iso lle dedica unha poesía, na que fai un paralelismo entre a evolución do monte e maila del.

*Monte Branco, Monte Branco,
cando te vexo de lonxe
verto a soas triste pranto.*

*Pois as nosas alegrias
ós dous non fono fallando;
a ti das túas areas
os ventos te despoxano;
a mi, tamén me fallecen
aqueles gustos pasados;
iti negreas i en teño a cabeza
chea de cabelos brancos!*

Panorámica desde monte Branco.

Desde o camiño que bordea a súa base temos unha atractiva panorámica sobre as terras cabanesas da outra banda, a enseada do río e a barra.

Das terras cabanesas apreciamos ao lonxe o monte do Corvio, a Pena Santa da Eirita, A Fernandiña, o monte Borneiro e o Castelo de Lourido. Na parte baixa os núcleos de Neaño, A Carballa, As Agrelas e Canduas. Na enseada sobresae o **illote dos Cagallóns**, de base granítica cuberto por un manto de area con vexetación arbustiva e algúns piñeiros mansos. Este resulta un lugar axeitado para observar as aves da enseada.

Dunas da Barra.

Se ollamos cara ao sur vemos a barra, unha formación areenta que se prolonga máis dun quilómetro ata a canle do río e sobre a que se formou un campo de dunas, algunas delas, móbiles. Os cambios na forma desta frecha arenta prodúcense pola forza das correntes mariñas e fluviais; así como polos ventos que modelan a súa superficie.

Unha vez bordeada a aba sur do monte atopámonos cos penedos de granito de dúas micas que configuran o relevo da zona. Neles apréciase os dous tipos de mica (branca e negra), unha certa orientación dos seus compoñentes; así coma a súa composición graúda.

Despois de pasar a Barra, ábrese ante nós a ría de Corme e Laxe, entre a punta do Roncudo e o cabo de Laxe. Ollando cara ao mar avistamos preto da costa o illote rochoso da Tiñosa. Eduardo Pondal tamén nos aporta información sobre el, dicíndonos que produce excelentes mexillóns e que é asilo de petrelos (aves semellantes as pardelas) e gaivotas. Tamén recolle a lenda que hai sobre o furna de Cal Vaqueiro, que está próxima a est e lugar, que segundo el, habita unha princesa moura encantada que amosa unha mesa de ouro chea de brillantes e xoias.

O camiño segue a liña da costa, bordeando os acantilados da cara norte da ría. Curiosamente nesta zona de monte, igual que sucede no cume do monte Branco, medran roseiras silvestres. Axiña chegamos á praia de Valarés, protexida pola punta da Facha.

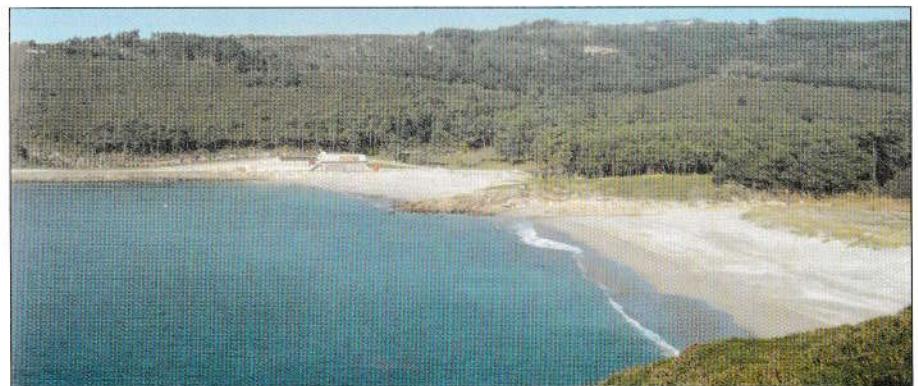
PARADA 4: PRAIA DE VALARÉS

Á entrada da praia observamos a típica vexetación dunar e tamén as colonizadoras "uñas de gato" (*Carprobotus acicaniformis*). A carón da praia hai un piñeiral, que se utiliza como área recreativa. Tamén podemos ver algunha figueira ou algunha outra árbore froiteira, que proceden do tempo da explotación mineira que houbo neste espazo.

A valgada de Valarés estivo habitada desde antigo. Cóntase que os seus veciños por estar illados tanto da parroquia de Corme como da de Cospindo, pertencían á desaparecida de San Pedro, situada enfrente, na banda cabanesa. E que alí era onde se fan enterrar.

O cardenal Jerónimo del Hoyo fai alusión á capela de santa Mariña, situada en Valarés, onde se celebraba unha romaría moi concorrida. Cando a ermida se arruinou, conmemorábase esta festividade na parroquial de Cospindo. A finais do século XIX construíuse unha nova capela dedicada a esta santa no recheo de Ponteceso, o que deu orixe á celebración das festas desta vila.

As terras que comprende o val de Valarés eran propiedade do familia Valdés, os actuais descendentes dos Pondal. Eles foron os que venderon os terreos que hai á beira da praia para instalarse alí a empresa que levou a cabo a explotación mineira de titanio que houbo aquí entre os anos 1936 e 1962.

Praia de Valarés.

Esta mesma empresa, "Titania, S.A.", foi a que construíu o peirao e trouxo a electricidade desde O Couto.

Para esta actividade mineira levantáronse varias edificacións: unha casa na que vivía o encargado (Sr. Casto), as naves nas que se instalaron 7 mesas clasificadoras, o almacén e as piscinas que se enchián de auga de mar para lavar o mineral.

Comezaron a extraer o titanio da praia pequena, que chegaba a alcanzar un espesor de 1,5 metros. Logo trasladáronse ao pinar próximo, e unha vez que se esgotou o mineral, traíase da mina de Anxeriz (Tordoia) para preparalo aquí.

Na mina traballaban unhas 40 persoas procedentes do Couto, de Froxán e outras aldeas de arredor. Gañaban unhas 7 ptas. diárias. As mulleres, que carrexaban o mineral en baldetas na cabeza, gañaban menos.

O mineral procedía dos montes de arredor e foi descendendo coas augas de escorrentía, ata depositarse nesta parte máis baixa.

O mineral en bruto, súbiase a través dunha cinta transportadora ata unha criba vibradora que o peneiraba. Subía despois a través doutra cinta que o clasificaba segundo o peso. A continuación secábase e volvíase a clasificar por medio dun sistema de electroimáns, obténdose ilmenita (titanoado de ferro), rutilo (óxido de titanio) e casiterita (dióxido de estanho).

Unha vez cerrada a mina estes terreos foron vendidos polo empresa mineira á Deputación Provincial, convertíndose na área recreativa que vemos actualmente.

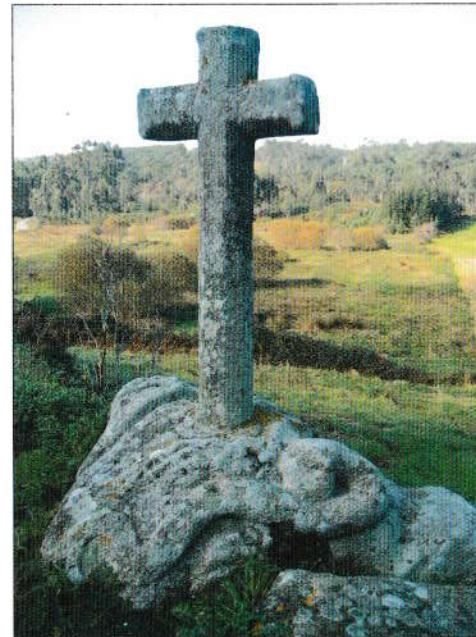
PARADA 5: PEDRA DA SERPE

A Pedra da Serpe de Gondomil (Corme Aldea), chamou a atención da meirande parte dos nosos historiadores. O primeiro en darnos noticia dela foi o investigador Barros Sivel, na súa obra *Angüedades de Galicia* (1875). Dinos que é un monólito de máis de 3 m. de alto, cunha cruz feita en rústico trazo. Pensa que pudo ser a representación da deidade dos ártabros naquela zona, unha lembranza relixiosa druída, adorada ainda polos campesiños.

Murguía ve nela ao mesmo tempo a man do druída e do crego cristián. Considera que representa o "dragón cosmogónico". Para este historiador é unha obra precristián por conservar estanque e desaugadoiro, e polas tradicións e lendas.

Para Carré Aldao representa un lugar de culto á serpe, cristianizado máis tarde. Recolle a lenda sobre santo Adrián e as serpes.

Cuevillas e Bouza Brey, apórtanos poucos datos sobre este monumento. Afirman que por non estar a serpe unida á cruz e pola pía, ten máis sinais de paganismo e prehistoria ca de cristianismo e tempos históricos.

Pedra da Serpe.

O etnógrafo Taboada Chivite, non lle dá moita relevancia, e relaciona cun posible culto ofiolátrico e recolle a lenda sobre o santo cristián.

Será o profesor de prehistoria Antón Rodríguez Casal o primeiro que afirma, que se ben o tema do culto á serpe aparece xa en tempos prerromanos, tanto polas características técnicas coma polo estilo, a obra non data máis aló da época romana, podendo incluso ser medieval ou dos séculos XVI ou XVII. Nun estudio que realizou xunto co profesor Calo Lourido, apórtanos novos datos sobre este resto histórico.

Afírman que a visión que nos ofrece Barros Sivel, está de acordo coas ideas do momento e serán seguidas por García de la Riega ou Carré Aldao. Sorpréndense de que tanto Cuevillas coma Bouza Brey, sigan esta mesma liña.

Segundo estes autores o tema da serpe en Galicia foi estudiado de xeito parcial, tendo en conta tan só o seu vincellamento co mundo literario protohistórico pero sen considerar os aspectos iconográficos, estilísticos ou as polivalencias dun símbolo tan espallado polo mundo. O significado da simboloxía da serpe é moi variado xa desde tempos prehistóricos. Na arte celta aparece como gardadora de tesouros ocultos. Tamén pode ter un sentido uránico ou cósmico. Desde o megalitismo relaciónase coa idea de eternidade, inmortalidade e rexuvencemento. Pode ser tamén símbolo da alma. Esta simboloxía ás veces ten un valor positivo (senso crónico ou de curación), outras ten un valor negativo (inferno, elemento demoniaco). A súa representación pode ser variada tanto polas formas coma polo tamaño (alada, plumada, con cabeza doutros animais, con varias cabezas, etc.). A representación de formas ofiomórfica en Galicia remóntase xa época megalítica. Temos gravuras deste tipo en varias antas galega: Pedra Cuberta, Casa dos Mouros, Dombate, etc. Na arte rupestre tamén aparece a serpe representada como sucede na pedra de A Beillosa de Campo Lameiro. Da época castrexia hai gravuras ofiocónicas nos castros de Coto de Penalba (Campo Lameiro), Troña (Mondariz) ou no castro dos Remedios en Moaña.

Durante a Idade Media ata o século XVIII, o tema da serpe en Galicia vencéllase ao ámbito relixioso do cristianismo (iconografía dos cruceiros e simboloxía mariana).

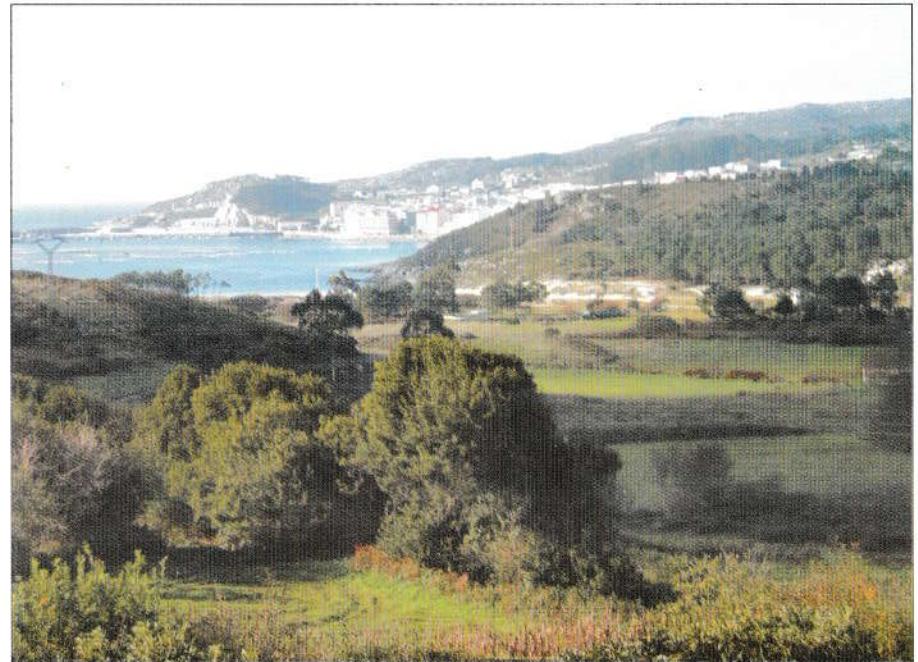
Do punto de vista técnico as representacións serpentiformes prehistóricas galegas son todas elas gravuras en penedos. O relevo figurativo aparece a partir da romanización.

A serpe alada é algo excepcional no mundo occidental. Aparece no mundo clásico (nun sarcófago de Proserpina conservado no museo Capitolino), non anterior ao segundo terzo do século III d. C. Aínda que a serpe illada de Gondomil nada ten que ver con este mito, Casal e Lourido tamén a exclúen do románico, por non axustarse nin á ideoloxía nin á estética do momento. Parécelles que ten más relación co mundo góticu pola súa teatralidade ou co manierismo, ou que incluso pode achegarse ata o barroco galego. Pola contra non son capaces de verlle o significado que pode ter esta representación.

PARADA 6: PRAIA DA ERMIDA.

O nome desta praia fai alusión á ermida da Virxe da Estrela que houbo no illote que hai fronte a ela. En tempos pasados, detrás das dunas que configuran esta zona arenta, debía haber unha lagoa ou braña costeira que deu orixe ao nacemento da lenda sobre a cidade de Valverde que tamén existe noutras zonas de Galicia, como sucede en Traba de Laxe. Como pegada desta zona lacustre áinda queda o topónimo de Brañas de Gondomil.

O profesor Munuel Cousillas recolle este relato lendario que de xeito resumido conta que onde hoxe está a praia da Ermida, había unha fermosa cidade na que todos eran pagáns (adoraban a Tork, deus da guerra, e a Odín, deus do día), na que todos eran luxuriosos e perversos, excepto unha vellaña que adoraba a Xesucristo e rezaba pola conversión desta impía cidade. Nela había innumerables tesouros e grandes e luxosos pazos; tan só había unha humilde casa, habitada por esa humilde anciá. Un día, cando estaba orando na illa, aparecéuselle a Virxe María e díxolle que fuxira cara ao monte de Gondomil, pero que non mirese cara a atrás ata que cheguese ao cume, por que o mar ía subir tanto que a cidade quedería asulagada. E así sucedeu. Cando a muller chegou ao cume, a cidade xa non existía e toda ela quedou convertida nun inmenso areal. Esta lenda, que conserva un paralelismo coa das cidades bíblicas de Sodoma e Gomorra, pode ter relación coa cristianización dalgún culto pagán relacionado con elementos da naturaleza como poden ser a auga. Preto deste lugar está a Pedra de Serpe, que tamén pudo ser un lugar de culto pagán, cristianizado máis tarde.

Val de Gondomil

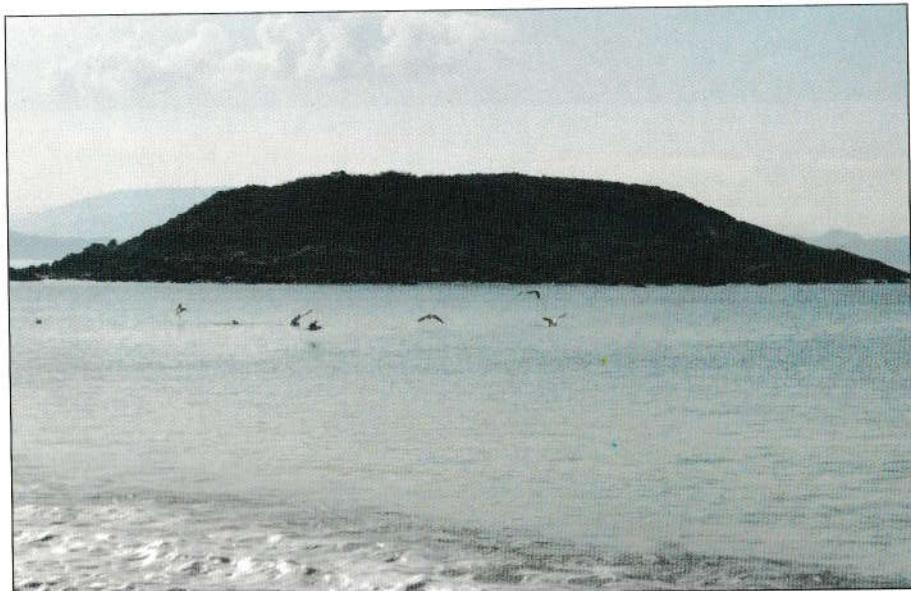
Sobre a illa da Estrela, que temos en fronte, tamén aparecen alguas referencias históricas difíciles de comprobar. Manuel Saralegui cita na súa obra *Los monumentos megalíticos de España* (1918), a existencia dun círculo lítico, do que non queda ningún vestixio. Antón Rodríguez Casal, infórmanos da existencia dun recinto castrexo nesta illa, do que quedan tan só referencias lendarias, de que na illa e na praia vivían unhas xentes que tiñan un rei e que un día viñeron os mouros e destruíron a cidade, tirándolle pedras desde o monte de riba. Non sabemos certo se esta lenda fai alusión ao castro ou a cidade asulagada.

Posteriormente sobre este mesmo illote levantouse a capela da Virxe das Neves, da que apenas tamén quedan restos. O visitador arzobispal que en 1650 achégase á parroquia de santo Adrián de Corme fai referencia a esta ermida cando manda trasladar á capela de Nosa Señora dos Remedios unha imaxe de santo Andrés que está “na ermida de Nª Sra de Haestrela” (sic).

No ano 1667 esta capela xa estaba descoidada xa que se afirma: "a ermida e capela de N^a Sra. de Destela (sic), que está nun illote, reparala e o mesmo un hospital como o había antres para recollerse os pobres e romeiros que soen visitar a imaxe en gran número. Está sen retablo, portas, nin ornatos". Dice desta ermida que pertencia ao padroado da capela de Alba da catedral compostelá.

Carré Aldao (ca 1928), infórmanos de que nas súas ruinas consérvanse sepulturas antiquísimas, igual cás de santo Hadrián Vello. E tamén de que a súa festividade ten lugar o luns de Pascua. Segundo este mesmo autor nesta illa entérranse os cadáveres que devolve o mar cando non se sabe a relixión que practicaba o falecido.

A Virxe da Estrela era considerada como a resplandecente estrela que proxectaba a súa luz sobre os mariñeiro de Corme, indicándolle a travesía. A lenda sobre a aparición desta Virxe semellase á de outros moitos santos da Costa da Morte, que chegan a través do mar. Cóntase que os veciños de Corme viron brillar unha luz preto da praia da Ermida, cando se achegaron alí para ver de que se tratava, atopáronse coa Virxe. Intentaron levaba para o pobo pero a Virxe voltou para a illa, levantándolle alí unha capela.

Illa da Estrela

BIBLIOGRAFÍA

- ALONSO OTERO, M. e GIADÁS ÁLVAREZ, L. A.: *Itinerario bergantiñán do Padre Sarmiento*; Deputación da Coruña, 1999.
- CARAMELO REGO, C.: *Espacios naturais de Galicia I. Provincia de A Coruña*. Babía ediciones, 1995.
- CARRÉ ALDAO, E.: *Geografía del Reino de Galicia. Provincia de La Coruña*, tomo VI. A Coruña, edición de 1980.
- COUSILLAS RODRÍGUEZ, M.: *Literatura popular en la Costa de la Muerte (enfoque semiótico)*; Concello de Pontevedra, 1998.
- FERNÁNDEZ CARRERA, X.X.: *Descubre a comarca de Bergantiños*. Ed. Xanijo, A Coruña, 2001.
- FERNÁNDEZ DE LA CIGOÑA, E.: *Aves mariñas e acuáticas de Galicia e Norte de Portugal*. Ediciones Xerais, 1995.
- FERREIRO BOQUETE, X., VARELA MATÍNEZ, X.M. e VARELA VARELA, X. M. : *Rotetro pondaliano. Val Nativio*. CEFOCOP da Coruña.
- GALICIA. XEOGRAFÍA. VOLUMES XVII e XVIII. Hércules Ediciones, S. A. A Coruña, 1996
- GIADÁS ÁLVAREZ, L. A. (1995): *Pontevedra e Cabana: Rotarios didácticos*. AS-PG.
- HOYO, J. del : *Memorias del Arzobispado de Santiago*. Porto Editores, Santiago, 1607
- INE: *Nomenclador de población de 1981. Provincia de A Coruña*. Madrid.
- IINE: www.ine.es : Censo 2001.
- INSTITUTO GEOGRÁFICO NACIONAL: *Mapa Topográfico Nacional*, 1:25000. Follas: 43-IV Laxe, 1989
- INSTITUTO GEOGRÁFICO NACIONAL: *Mapa Topográfico Nacional*, 1:25000. Follas: 43-II Corme, 1989
- INSTITUTO GEOLÓGICO Y MINERO DE ESPAÑA: *Mapa Geológico de España*, 1:200 000. Folla 7 Santiago de Compostela. Ministerio de Industria y Energía, 1989.
- INSTITUTO GEOLÓGICO Y MINERO DE ESPAÑA: *Mapa Geológico de España*, 1:25 000. Folla 43. 1982.
- MACÍAS VÁZQUEZ, F.; CALVO DE ANTA, R.: *Suelos de la provincia de La Coruña*. Diputación Provincial, 1992.
- MADOZ, P.: *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*. Madrid, 1845.
- MARTÍNEZ GRAÑA, A.M.: *Geología y formación del litoral gallego*. Consellería de Pesca.
- MARTÍNEZ GRAÑA, A.M.: *Formación e dinámica das rías galegas*. Consellería de Pesca, 1994.
- NOGUEIRA ESMORÍS, G.: *A comarca de Bergantiños (1887-1996). Estudio demográfico*. Deputación da Coruña, 1998.
- PENAS PATIÑO, X.M.; PEDREIRA LÓPEZ, C.; SILVAR, C.: *Guía das Aves de Galicia*. Baía Ediciones, 2004.
- PÉREZ ALBERTI, A.: *Xeografía de Galicia. Tomo III. Gran Encyclopedie Galega Ediciones*, S.A. 1993
- RODRIGUEZ CASAL, A.A.: *Carta arqueolóxica del Partido Judicial de Carballo de Bergantiños*. Concello de Carballo, 1975.
- SOCIEDADE GALEGA DE HISTORIA NATURAL: *Atlas de Vertebrados de Galicia*. Consello da Cultura Galega. Santiago de Compostela, 1995.

O EQUIPO DO EXCURSIONISTA

- Calzado cómodo e impermeable
- Chuvasqueiro ou anorak
- Mochila con:
 - Alimento e bebidas
 - Navalla, abrelatas
 - Mapas
 - Cámara fotográfica
 - Prismáticos
 - Bolsas para os desperdicios
 - e... tiritas.

